

**Edukacija za građansku
pismenost Gongga:**

POLITIČKA PISMENOST

2. izmijenjeno i dopunjeno
izdanje publikacije za učitelje

Sufinancira Europska
unija u okviru programa
Europa za građane

Edukacija za građansku pismenost Gongga: Politička pismenost
ISBN 978-953-7960-14-8

Izdavač: GONG, Zagreb, 2018.

2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje publikacije za učitelje

Autori: Berto Šalaj, Dražen Hoffmann, Martina Horvat

Izrađeno uz financijsku podršku Europske unije kroz program Europa za građane te Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva kroz Centre znanja za društveni razvoj.

Sadržaj je isključiva odgovornost autora i izdavača te ne predstavlja službeni stav donatora niti su donatori odgovorni za informacije iskazane u publikaciji i načine njihova korištenja.

Sufinancira Europska
unija u okviru programa
Europa za građane

SADRŽAJ:

- 1) Što je politika i zašto nam je važna?**
 - a. Zašto nam je politika potrebna i važna?
 - b. *Politics – policy – polity*
- 2) Suvremene političke ideologije**
 - a. Što su političke ideologije?
 - b. Suvremene političke ideologije
 - c. Nacionalizam, populizam i tehnokracija
- 3) Demokracija**
 - a. O demokraciji
 - b. Klasična (atenska) demokracija
 - c. Suvremena predstavnička demokracija
 - d. Liberalna demokracija
 - e. Kriza suvremene demokracije?
 - f. Alternativni modeli demokracije
 - i. Izravna (direktna) demokracija
 - ii. Sudionička (participativna) demokracija
 - iii. Deliberativna (raspravna) demokracija
 - iv. Asocijativna demokracija
- 4) Političko sudjelovanje građana**
 - a. Što znači biti građanin?
 - b. Tipovi građanskog sudjelovanja
 - c. Kakva je slika građanskog sudjelovanja (mladih) u Hrvatskoj?
- 5) Politička kultura i politička socijalizacija**
 - a. Politička kultura
 - b. Politička socijalizacija
- 6) Građanski odgoj i obrazovanje**
 - a. Zašto poučavati građanski odgoj i obrazovanje?
 - b. Što je građanski odgoj i obrazovanje?
 - c. Srodni pristupi u obrazovanju
 - d. Građanski odgoj i obrazovanje u Republici Hrvatskoj
 - e. Budućnost građanskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj
 - f. Obrazovanje i/ili indoktrinacija?

1) Što je politika i zašto nam je važna?

Zašto nam je politika potrebna i važna?

Istraživanje britanskog časopisa *Guardian* iz 2005. godine, provedeno na uzorku od čak 58000 ispitanika u 68 demokratskih država iz različitih dijelova svijeta, pokazalo je da su političari zanimanje kojima građani u svim tim državama najmanje vjeruju. Riječ je o samo jednom od brojnih istraživanja čiji rezultati sugeriraju da početkom 21. stoljeća veliki broj građana demokratskih država iskazuju visoke razine nepovjerenja u političare. Pritom se, kod dijela građana, nepovjerenje u konkretne političare transferira i u odioznost prema politici kao takvoj, to jest prema politici općenito. Što takvo nepovjerenje znači za političke i demokratske procese u suvremenim društvima? Što je uopće politika na početku 21. stoljeća, to jest kako ju razumijeti?

Ugledni britanski teoretičar Colin Hay, nakon analize brojnih definicija, dolazi do zaključka da se može govoriti o dva glavna razumijevanja politike. Prema prvom, koje svoje porijeklo ima još u Aristotelovim radovima, politika je plemenito umijeće rješavanja kolektivnih, zajedničkih problema i sredstvo za pokušaj stvaranja pravednog i prosperitetnog društva. U tom smislu političko je djelovanje izrazito važno, ono uključuje natjecanje za osvajanje vlasti, no pritom tu vlast promatra tek kao sredstvo za pokušaj realizacije vizije dobrog društva koja počiva na određenim političkim idejama i programima. Takvo razumijevanje politike, kao plemenite aktivnosti, nije, prema Hayu, potpuno nestalo iz suvremenih društava, no uvelike je potisnuto drugim razumijevanjem, čije izvore Hay pronalazi u Machiavellijevim radovima. U tom razumijevanju politika se promatra isključivo kao borba za osvajanje vlasti, te, u slučaju uspjeha, borba za ostanak na vlasti. U takvom razumijevanju građani su tek oni čiji su glasovi potrebni političarima da bi osvojili ili očuvali vlast, a ne i aktivni politički akteri koji trebaju sudjelovati u donošenju važnih političkih odluka. Politika se, dakle, ne razumijeva kao kolektivno rješavanje zajedničkih problema, nego kao borba u kojoj je konačni cilj, i nagrada, osvajanje vlasti. Osvajanje vlasti i njeno obnašanje predstavlja krajnji, konačni cilj političkog djelovanja. Politički uspjeh ili neuspjeh mjeri se isključivo po tome jeste li uspjeli zadržati ili osvojiti vlast, a biti na vlasti ultimativni je cilj političkog djelovanja.

Drugo prikazano razumijevanje politiku, očito, shvaća kao tehniku osvajanja i očuvanja vlasti, pri čemu je uloga ideja tek sekundarna ili potpuno marginalna. Međutim, i sam Hay napominje kako dva navedena razumijevanja politike, "aristotelovsko" i "machiavelističko", supostoje već nekoliko stoljeća i kako ne treba očekivati da će drugačije biti u 21. stoljeću. Osim toga, razumijevanja politike kao borbe za vlast i politike kao kolektivnog rješavanja zajedničkih problema i maksimiziranja zajedničkog dobra ne moraju se, logički gledano, nužno potirati.

Suvremeni skeptici ili cinici mogli bi tvrditi kako se suvremena politika u potpunosti svodi na borbu za osvajanje vlasti zbog same vlasti, te kako se političari u borbi za vlast vode pragmatičnim razlozima, a ne plemenitim idealima i idejama. Pritom su se političari spremni na deklarativnoj razini koristiti bilo kojim idejama za koje misle da mogu privući birače. Takvo, pesimistično viđenje suvremene politike i političara nije rijetko u suvremenim društvima, a dio suvremenih političara svojim djelovanjem, nažalost, osigurava primjere koji potvrđuju takvo razumijevanje. Međutim, navedeno, pesimistično razumijevanje, koje politiku vidi isključivo kao tehniku osvajanja vlasti koja nema veze s pokušajima rješavanja

kolektivnih problema na temelju određenih političkih ideja, ne može biti rješenje za naše suvremene probleme. Društveni i ekonomski problemi i izazovi s kojima se građani suočavaju u suvremenim društvima ni u kom se slučaju ne mogu rješavati odustajanjem od politike, apatijom, alijenacijom i cinizmom. Problemi se mogu rješavati samo aktivnim sudjelovanjem informiranih i odgovornih građana u političkom procesu u kojemu će se politička praksa što je više moguće približavati aristotelovskom idealu.

Politics – policy – polity

Politika je višedimenzionalna. U hrvatskome jeziku ne postoje različiti termini kojima bismo te dimenzije jasno odvajali, kao što je to primjerice u engleskom. Engleski jezik razlikuje tri osnovna pojma za politiku koji dobro predstavljaju njene dimenzije. Aspekt politike koji se odnosi naburbu za moć, za vlast, za upravljanje institucijama političkog sustava naziva se u engleskom govornom području *politics*. Taj aspekt obilježavaju interesi političkih aktera u prikupljanju sljedbenika i konflikti s opozicijom. Naravno, glavni su akteri u tome segmentu političke stranke. No politiku čini i njena institucionalna dimenzija – skup pravila, procedura i institucija koje sačinjavaju politički sustav. U engleskome to je *polity*. Treći aspekt su javne politike – *policy* ili *public policy* koje se odnose na sadržaj političkog odlučivanja (Miošić, Horvat, 2014).

Javne politike znače odlučivanje o našim zajedničkim poslovima. Njima se utječe na rješavanje kolektivnih problema, a to su oni problemi koje kao zajednica dijelimo i koji pogađaju mnoge ili sve građane te, još važnije, onih problema koje samo zajednički možemo riješiti.

Postoje različite definicije javnih politika pri čemu je u svima naglašeno odlučivanje o našim zajedničkim pitanjima ili problemima. Javne politike se obično definiraju kao namjerno djelovanje institucija vlasti, koje mijenja i utječe na društvo i ekonomiju ili, još jednostavnije, kao sve ono što je vlast/ vlada odlučila učiniti ili ne učiniti (Thomas Dye, 1987). Javne su politike, dakle, različite intervencije države za postizanje javno definiranih ciljeva na određene načine. Stoga su dva temeljna elementa javnih politika ciljevi i instrumenti – što vlast treba ostvariti i kako to ostvaruje. Kao primjer nečinjenja može se opisati nedostatak političke volje za sustavno i kvaliteteno uvođenje građanskog odgoja kao zasebnog predmeta (Šalaj, 2018) ili nepostojanje alternative izbornom predmetu vjeronauka u osnovnoj školi dok u srednjim školama postoji etika. Ove odluke su također političke odluke.

Javne politike opisuju, dakle, shvaćanje politike kao usmjerene na postizanje ciljeva na dobrobit zajednice, gdje vlast pokušava donositi najbolje moguće odluke za ostvarenje kolektivnih potreba, birajući između više mogućih smjerova djelovanja.

Kada se kaže da se javne politike odnose na sve ono što vlada čini, misli se na sektore ili resore u kojima djeluje, odnosno na pridjevske politike kojima se bavi. U operativnom smislu, one se najčešće smještaju u ministarstva ili urede vlade. U klasične državne resore spadaju sektori poput vanjske i kaznene politike. Zatim, veliku skupinu politika čini područje ekonomskih politika, koje utječu na cjelinu gospodarstva, gdje pripadaju primjerice industrijska i investicijska politika. Važno je i područje socijalnih politika, u koje spadaju primjerice mirovinska, zdravstvena, stambena i obiteljska politika.

Akteri javnih politika su pojedinci, skupine (formalne ili neformalne) ili organizacije koje na temelju svojih formalnih nadležnosti, ali i interesa i vrijednosti, sudjeluju u procesu stvaranja javnih politika, odnosno teže utjecati na oblikovanje i implementaciju rješenja javnih problema. Jedno od najvažnijih svojstava aktera jest njihov status (ne)državnosti. Javno-politički akteri dijele se u dvije osnovne skupine – na državne i na nedržavne aktere.

Državni akteri imaju ekskluzivno pravo formalno odlučivati, te se još nazivaju i formalnim akterima. Dakle, formalni su akteri oni koji imaju pravo i dužnost sudjelovanja u kreiranju javnih politika prema ustavu i/ili zakonima. Načelno bi se njihovo djelovanje trebalo temeljiti na težnji osiguravanja javnog interesa. Stoga prva skupina aktera uključuje sve aktere iz sve tri grane vlasti i na svim organizacijskim razinama vlasti. Sistematiziraju se ili kao oni u zakonodavnoj, izvršnoj (predsjednik, vlada, uprava) te sudskoj vlasti, ili kao imenovani službenici i izabrani dužnosnici, neovisno o grani vlasti. Naravno, podrazumijeva se da je riječ i o središnjoj vlasti i o lokalnoj razini.

Neformalni akteri, koji se poistovjećuju s akterima iz društva i onima „između“ države i društva, pravo sudjelovanja u javno-političkom procesu dobivaju iz općeg prava participacije u demokratskom sustavu. Ti se akteri često nazivaju i zainteresiranim akterima ili dionicima, što je prijevod engleskog termina *stakeholders*, koji se odnosi na one aktere koji u procesu sudjeluju stoga što (vjeruju da) imaju određeni „udio“ ili „ulog“ u određenom problemu (*hold a stake in*), a ne zato što su obvezni to učiniti. Nedržavni akteri postaju „saveznici“ u kreiranju javnih politika jer iz niza razloga nadopunjuju djelovanje države i stvaraju dodatnu javnu vrijednost (Miošić, Horvat, 2014).

Ciklus donošenja i provedbe javnih politika sastoji se od nekoliko faza koje se ciklički ponavljaju: (1) postavljanje javne politike na dnevni red; (2) razvoj i formulacija javne politike; (3) legitimiranje javne politike (sam postupak donošenja npr. izglasavanje u Saboru); (4) implementacija javne politike i (5) evaluacija javne politike.

U Hrvatskoj, *Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata* regulira potrebu uključivanja zainteresirane javnosti u postupke donošenja odluka. Postoji portal koji omogućava zainteresiranim građanima i udrugama sudjelovanje u javnim savjetovanjima elektronskim putem na poveznici <https://savjetovanja.gov.hr/>

Ipak, akteri iz društva, za razliku od državnih aktera, slijede i zastupaju interese i vrijednosti određenih društvenih skupina te se za sudjelovanje u procesu stvaranja javnih politika uglavnom moraju izboriti. Tri su osnovna izvora moći neformalnih, nedržavnih aktera koji im olakšavaju mogućnost sudjelovanja. Prvi je broj članova organizacije odnosno broj građana koji predstavljaju. Donositeljima odluka je najčešće posebno važno koliko je potencijalnih i aktivnih birača u njihovu članstvu. Zatim drugo, važno je s kojim resursima neformalni akter raspolaže. Posebice se to odnosi na financijski, ali i na ljudski kapital (kojim informacijama i ekspertizom raspolaže). Treći izvor moći neformalnih aktera i ciljnih skupina javnih politika jest njihova sposobnost i spremnost na mobilizaciju i političko djelovanje povrh glasovanja (Miošić, Horvat, 2014).

Izvori:

Nives Miošić i Martina Horvat (2014): *Priručnik - Analiza i zagovaranje javnih politika*, GONG, Zagreb, dostupno na: https://www.gong.hr/media/uploads/libera_digital_edited.pdf

Berto Šalaj (2018): *U očekivanju Godota? Politika, demokracija i građanski odgoj i obrazovanje u Hrvatskoj*, GOOD inicijativa, Zagreb, dostupno na: http://oz.goo.hr/wp-content/uploads/2018/09/u_ocekivanju_godota_ObZ_GOOD.pdf

2) Suvremene političke ideologije

Što su političke ideologije?

Politika je unatoč brojnim kritikama koje se gotovo svakodnevno mogu čuti i pročitati, i na početku 21. stoljeća jedina aktivnost kojom se može promovirati i ostvariti vizija dobrog društva. Pritom različite vizije dobrog društva kojeg se želi ostvariti političkim djelovanjem odražavaju različite ideje o tome kako bi neka politička zajednica trebala biti uređena. Političke su ideje, pojednostavljeno rečeno, slike o tome kako bi, korištenjem političke moći i vlasti, trebalo urediti život u nekoj političkoj zajednici. Shvaćene na takav način, političke ideje su naširoko rasprostranjene u suvremenim društvima, jer gotovo svatko od nas ima neku ideju o tome kako bi politika trebala funkcionirati i što bi političari trebali raditi. Međutim, kod većine ljudi te ideje nisu sustavno razrađene ni povezane u jedan koherentan okvir, što je jedno od obilježja nečega što označavamo kao političke ideologije.

Suvremene društvene znanosti razumijevaju političke ideologije kao oruđa kojim se politički akteri, prije svega političke stranke, koriste da bi povezale ideje i praksu. Suvremeni politolozi definiraju političke ideologije kao više ili manje koherentan skup ideja koje daju temelj za organizirano političko djelovanje s ciljem očuvanja, modificiranja ili odbacivanja postojećih odnosa moći. Ideologije se međusobno razlikuju s obzirom na tri glavne komponente: opis postojećeg stanja, ideju o tome kako bi idealno društvo trebalo izgledati i ideje o načinima pomoću kojih bi iz postojeće situacije mogli stići u željeno stanje. Ideologije tako, pretvarajući kompleksnost političkog procesa u slike koje građani mogu razumjeti, predstavljaju most između političara i građana. Svaka ideologija ima temeljnu strukturu s nekoliko međusobno povezanih koncepata. Pritom se ideologije manje razlikuju po tome koje koncepte koriste, a više prema načinima na koje ih interpretiraju i kombiniraju. Drugim riječima, političke ideologije ne razrješavaju sve ambivalentnosti političkog svijeta, no njihova je glavna funkcija da iz velikoga broja dostupnih političkih ideja izdvajaju određene i kombiniraju ih na određeni način.

Suvremene političke ideologije

Političke ideologije su, dakle, relativno koherentan i obuhvatan skup ideja koje objašnjavaju i vrednuju društvene i političke uvjete, pomažu ljudima da razumiju svoju poziciju u tim uvjetima i nude program za društveno i političko djelovanje. Koje su glavne suvremene političke ideologije? Jedna moguća kategorizacija je ona koja kao polazišnu točku uzima pojam političke metaideologije. Pritom političke metaideologije shvaćamo kao nadređeni rodni pojam (*genus*) pojmu političkih ideologija. Drugim riječima, pojedine metaideologije obuhvaćaju ideologije koje, s jedne strane, dijele neke zajedničke karakteristike na temelju kojih ih možemo svrstati u istu kategoriju, a istovremeno se, s druge strane, razlikuju po

brojnim drugim obilježjima. Pritom se, naravno, pojedine političke metaideologije međusobno razlikuju po tome kako shvaćaju politiku, političke procese i organizaciju političkog života. Navedeno razumijevanje prikazano je i u obliku tablice (Grbeša, Šalaj, 2018)

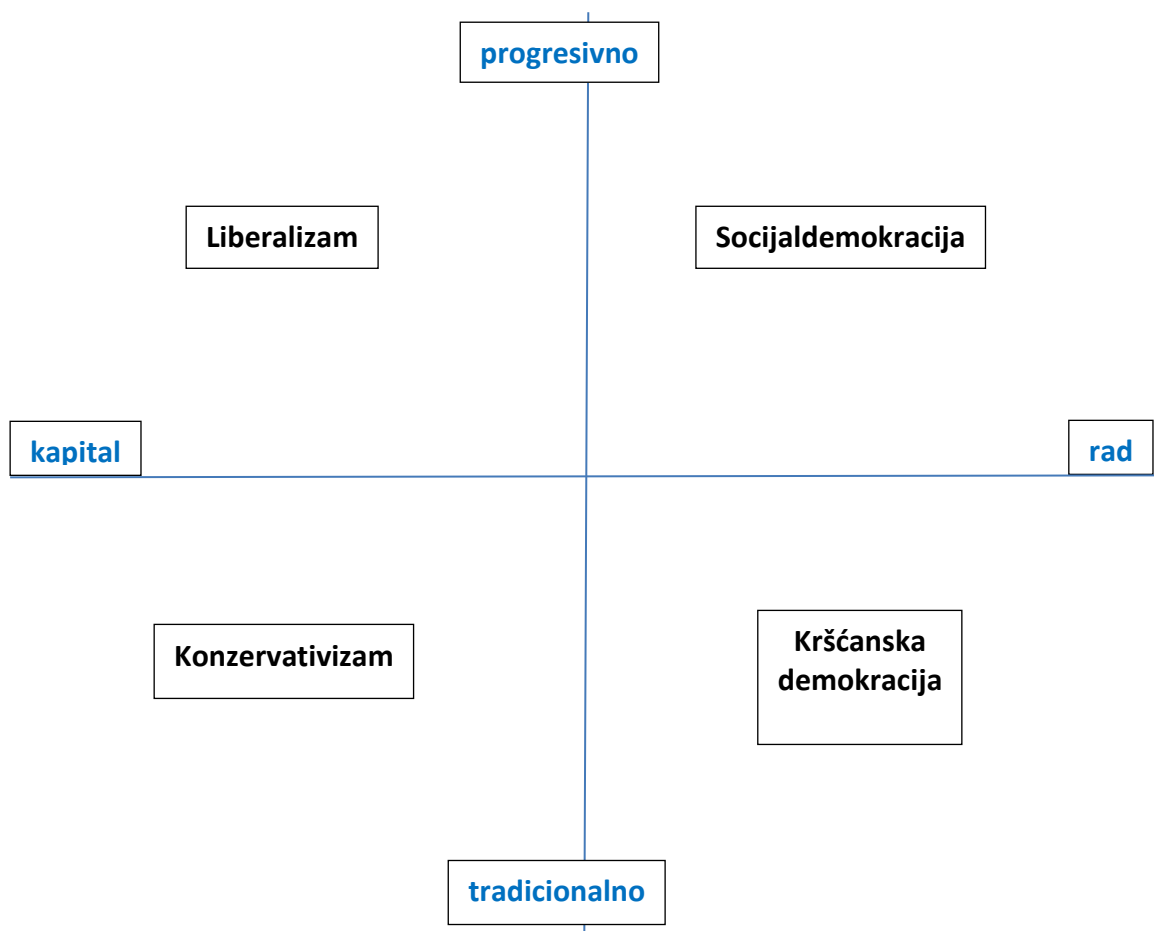
METAIDEOLOGIJA	MONIZAM	PLURALIZAM	“SLABE” METAIDEOLOGIJE
Ideologija	Fašizam	Liberalizam	Populizam
	Komunizam	Konzervativizam	Nacionalizam
	Religijski fundamentalizam	Kršćanska demokracija	Tehnokracija
		Socijaldemokracija	
		...	

Moguće je, dakle, govoriti o tri glavna tipa političkih metaideologija: monizmu, pluralizmu te kategoriji koja se može označiti kao “slabe” metaideologije.

U grupu monističkih političkih ideologija svrstani su fašizam, komunizam i religijski fundamentalizam. Monizam, dakle, kao metaideologija obuhvaća ideologije koje se međusobno razlikuju po čitavom nizu obilježja, ali istovremeno dijele jedno zajedničko obilježje, a to je da postoji samo jedna, apsolutna politička istina i samo jedan ispravan način organizacije političkog života. Pritom se, što je također zajedničko svim monističkim ideologijama, ne dopušta i kažnjava bilo kakav pokušaj dovođenja u pitanje tog političkog monopola, bez obzira temeljio se taj monopol na klasi, rasi ili religiji. Monističke su političke ideologije svojim temeljnim obilježjima - kao što su, primjerice, negiranje demokracije, insistiranje na principu vođe, rasizam i socijalni darvinizam, teror (fašizam), diktatura proletarijata, komandna ekonomija (komunizam), podvrgavanje politike religiji, moralni apsolutizam (religijski fundamentalizam) – nespojive sa suvremenim, liberalno-demokratskim društvima. Unatoč činjenici jačanja religijskog fundamentalizma u određenim dijelovima svijeta, pa i pojavi određenih neofašističkih i neokomunističkih političkih aktera na političkoj sceni pojedinih europskih država, čini se kako monističke političke ideologije početkom 21.stoljeća nemaju, posebice komunizam i fašizam, moć mobiliziranja većeg broja građana.

Druga politička metaideologija je pluralizam, pod kojim se razumijeva viši rodni pojam za sve one političke ideologije koje prihvaćaju pluralističko viđenje politike i političkog procesa te pluralističko ustrojstvo političke zajednice. Pritom je riječ o međusobno vrlo različitim ideologijama, no unatoč tim razlikama može ih se svrstati u zajedničku kategoriju jer sve one legitimnim smatraju postojanje različitih, heterogenih društvenih grupa, ideja, interesa, stavova i vrijednosti koje su-postoje u nekom društvu te se međusobno natječu za mogućnost da privremeno upravljaju tim društvom. Pluralizam kao metaideologija i pojedine pluralističke ideologije za svoju polazišnu osnovu uzimaju činjenicu da živimo u društvima koja su heterogena u čitavom nizu aspekata (etnicitet, religija, klasa, interesi itd.) te su privržene ideji da sa drugim građanima, koji su po nekim obilježjima različiti od nas, pokušamo pronaći pravične načine organiziranja zajedničkog političkog prostora. Najvažnije pluralističke političke ideologije su, kako je prikazano i u tablici, liberalizam, konzervativizam, socijaldemokracija i demokršćanstvo, to jest kršćanska demokracija. Riječ je o četiri “velike” političke ideologije, koje su obilježile svjetsku politiku tijekom 20. stoljeća te nastavljaju igrati važnu ulogu u političkim procesima u gotovo svim liberalno-demokratskim državama i na početku 21.stoljeća.

Jedno moguće razlikovanje između tih četiriju “velikih” političkih ideologija moguće je ukoliko ih klasificiramo prema dva kriterija (Grbeša, Šalaj, 2018).. Prvi je kriterij socioekonomski i obuhvaća odnos prema najvažnijim ekonomskim pitanjima, a simbolično je izražen u pitanju: jeste li više na strani rada ili na strani kapitala? Drugi je kriterij sociokulturni i obuhvaća teme i pitanja koja su u javnom diskursu najčešće podvede pod svjetonazorska pitanja. Riječ je o, primjerice, pitanjima prava na pobačaj, pravima različitih seksualnih i drugih manjina te općenito o stavu prema ulozi religije u javnom životu. Na temelju dva navedena kriterija, to jest dva društveno-politička rascjepa, četiri spomenute ideologije se mogu razvrstati na način prikazan na slici. Tome treba dodati da četiri navedene ideologije nisu jedine pluralističke političke ideologije, nego im treba dodati još neke koje su javile tijekom 20. stoljeća i u određenoj mjeri utjecale na političke procese u demokratskim društvima. Tu prije svega mislimo na feminizam usmjeren na rodnu ravnopravnost i “zelenu” ideologiju koja u primarni fokus svog političkog djelovanja stavlja očuvanje okoliša.

Pluralističke političke ideologije, koliko god važne bile za razumijevanje političkih procesa, ipak nam nisu dovoljne da objasnimo što se događa s politikom na početku 21. stoljeća. Za to su nam potrebne još neke ideologije, one koje su u tablici svrstane u kategoriju “slabe” metaideologije, pri čemu je navedena “slabost” njihovo najvažnije zajedničko obilježje. Što se razumijeva pod pojmom “slabih” ideologija? Slaba ideologija ima, poput pluralističkih ideologija, prepoznatljivu morfologiju ali, za razliku od pluralističkih ideologija, ta je morfologija vrlo ograničena. Slaba ideologija svjesno odbacuje ili zanemaruje puno pojmova za koje bi očekivali da će ih politička ideologija uključivati. Drugim riječima, “slabe”

ideologije, za razliku od obuhvatnih ili potpunih ideologija, u koje se mogu ubrojiti i monističke i pluralističke ideologije, razlikuje to što, u smislu sadržaja, nemaju jasnu programsku jezgru te se stoga mogu pojavljivati u vrlo raznolikim empirijskim manifestacijama. U grupu "slabih" ideologija mogu se svrstati nacionalizam, populizam i tehnokracija. Pritom se, bitno je istaknuti, pridjev "slab" ne odnosi na političku snagu i moć navedenih ideologija, jer su neke od njih, naročito nacionalizam i populizam, vrlo moćne u političkom mobiliziranju građana, nego se referira na mali broj definirajućih, određujućih obilježja koje takve ideologije imaju.

Nacionalizam, populizam i tehnokracija

Nacionalizam je u smislu sadržaja vrlo jednostavna i "siromašna", ali istovremeno, kako nam povijest ali i sadašnjost sugeriraju, politički vrlo moćna ideologija. Nacionalizam je, dakle, jednostavna i teorijski ne baš profinjena ideologija, no istodobno je vjerojatno ideologija s najjačim utjecajem na osjećaje naroda. Pojednostavljeno, nacionalizam kao ideologija počiva na nekoliko teza: svijet je podijeljen na nacije od kojih svaka ima svoju osobitost i povijest, nacija je izvor ukupne političke i društvene moći i lojalnost naciji veća je od svake druge privrženosti i ljudska bića se trebaju poistovjetiti s nacijom. Za razliku od populizma i tehnokracije, koji kao ideologije postaju politički značajni tek krajem 20. i početkom 21 stoljeća, nacionalizam je ideologija koja već dugo utječe na političke procese. Je li nacionalizam, ukoliko ga se promatra iz perspektive liberalne demokracije, "dobra" ili "loša" politička ideologija? O tome se u politološkoj literaturi, ali i u političkoj praksi, vode intenzivne rasprave, no jednoznačan odgovor na navedeno pitanje otežan je uslijed činjenice da je nacionalizam "slaba" ideologija. Naime, jedno je od glavnih obilježja "slabih" ideologija da se mogu kombinirati s ostalim, pravim ideologijama. Tako se nacionalizam može povezivati s pluralističkim, ali i s monističkim ideologijama, pri čemu je, kao što nas povijest uči, za liberalnu demokraciju i civilizaciju općenito posebice smrtonosna i pogubna kombinacija fašizma i nacionalizma. Drugim riječima, koji od tipova nacionalizma će biti prisutan u nekoj konkretnoj situaciji ne može se *a priori* teorijski odrediti, nego nam je za to potrebna empirijska analiza političkog konteksta te dodatnih ideologija s kojima se nacionalizam povezuje.

Druga "slaba" ideologija je populizam, koji je također, u smislu sadržaja, poprilično jednostavan. Suvremeni politolozi razumijevaju populizam kao ideologiju u kojoj je društvo podijeljeno na dvije homogene, antagonistički nastrojene grupe, pošteni narod i korumpiranu elitu, i koja tvrdi da bi politika trebala biti izraz opće volje naroda. Populizam, dakle, naglasak stavlja na jedinstvo i homogenost naroda, ali i na homogenost političke elite. Ključno je obilježje populizma što, za razliku od pluralističkih političkih ideologija, smatra kako su sve moguće razlike među pojedincima, poput, primjerice, razlika s obzirom na klasu, rasu, socijalni status, profesiju ili bilo koje drugo socioekonomsko ili sociokulturno obilježje, nevažne u odnosu na zajedničku antagonizirajuću poziciju u odnosu na političke elite. Istodobno, i politička elita, to jest politička klasa, tretira se kao homogena kategorija, pri čemu se ističe da među pojedinim političkim elitama postoje deklarativne razlike, pa se tako govori o demokršćanima, liberalima ili socijaldemokratima, ali kako stvarnih razlika među njima nema. Populističke su ideje i ideologije postale u posljednjih 15-20 godina izrazito politički snažne, za što je moguće navesti niz primjera, od pobjede Donalda Trumpa na

predsjedničkim izborima u Sjedinjenim Američkim Državama 2016. godine, preko referendumске odluke britanskih građana da napuste Europsku uniju te iste godine do recentne pobjede dvaju populističkih stranaka na parlamentarnim izborima u Italiji.

Treća "slaba" politička ideologija koja ima utjecaja na suvremene političke procese je tehnokracija, posebice ukoliko ju promatramo u komparaciji s populizmom. Tehnokracija predstavlja jedan, suvremeni oblik elitizma. Elitizam s populizmom dijelu dualističku ideju politike, no, za razliku od populizma, smatra da politika treba biti izraz stavova i vrijednosti moralnih i kompetentnih elita, a ne neobrazovanoga i nemoralnog naroda. Dapače, elitisti narod često promatraju kao opasnu rulju koja ne može razmišljati racionalno. Stoga se zalažu za model političkog upravljanja kojeg predvodi intelektualna i moralno superiorna manjina, to jest elita. Tehnokratsko razmišljanje, sa svojom vjerom u prosudbu stručnjaka, može se smatrati paradigmatskim primjerom elitizma. Indicije jačanja tehnokratskih ideja u suvremenoj politici mogu se prepoznati u sve većim ovlastima koje dobivaju neizabrana tijela, najčešće regulatorne agencije, koje svoj legitimitet primarno temelje na tehničkoj i administrativnoj kompetenciji. Primjer zagovaranja tehnokratskih ideja možemo prepoznati kod bivšeg talijanskog premijera Maria Montija, koji smatra da kriza suvremene Europe proizlazi iz neodgovorne populističke politike velikog broja europskih političkih lidera. Monti izlaz vidi u odbacivanju populizma i inkorporiranju tehnokratskih elemenata u demokratski poredak. Tehnokratska ideologija, iako bi zagovornici tehnokracije vjerojatno odbacili označavanje svojih ideja kao ideologije, u proteklih je nekoliko godina dobila na političkoj važnosti.

Izvori:

Grbeša, Marijana / Šalaj, Berto, 2018: *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*, TIM Press, Zagreb

Ravlić, Slaven, 2013: *Svjetozi ideologije: Uvod u političke ideologije*, Politička kultura & CID, Zagreb & Podgorica

3) Demokracija

O demokraciji

Pojam demokracije potječe od grčke riječi *demokratia*, odnosno njenih korijena *demos* (δημος), koji znači 'narod', i *kratein* (κρατειν) koji znači 'vladati'. Demokracija je, dakle, za razliku od autokracije i aristokracije, oblik vladavine u kojem vlada narod.

Dva su pitanja od posebne važnosti za razumijevanje demokracije:

1. Tko čini *demos*? Koga smatramo "narodom" koji treba vladati?
2. Kako *demos* vlada?

Klasična (atenska) demokracija

Na važnost ta dva pitanja može se ukazati i razlikovanjem "klasične", atenske demokracije i suvremenih demokratskih sustava.

Većina analitičara ocjenjuje atensku demokraciju (oko 5. st. pr. n. e.) prvom demokracijom u povijesti o kojoj imamo dostatno podataka da bi ih mogli analizirati. Taj tip demokracije naziva se i klasičnom demokracijom, jer se sastojao od izravnog sudjelovanja građana u upravljanju javnim poslovima zajednice.

Izravno sudjelovanje u upravljanju odvijalo se u skupštini u kojoj su sudjelovali svi odrasli atenski građani, pri čemu je glas svakog građanina imao jednaku vrijednost. Skupština je donosila odluke koje su se odnosile na zajedničke poslove atenskoga grada-države, a odluke su bile obvezujuće za sve pripadnike te zajednice. Odluke koje su usvajane bile su, dakle, rezultat rasprave građana i imale su neposredan utjecaj na život svih pripadnika Atene, što zapravo znači da je *demos* vladao u pravom smislu te riječi. Razina političke aktivnosti građana Atene jedinstvena je u svjetskoj povijesti u pogledu učestalosti participacije građana.

Međutim, u atenskoj demokraciji velikom dijelu stanovništva onemogućen je status *demosa* te time i pravo vladanja. Pravo sudjelovanja u skupštini, odnosno pravo odlučivanja, imali su samo odrasli slobodni muškarci atenskog podrijetla stariji od 20 godina, što znači da su iz mogućnosti upravljanja isključene sve žene, robovi i slobodni doseljeni muškarci.

Takav oblik vladavine uskog kruga ljudi danas sigurno ne bismo smatrali demokratskim. Štoviše, neki analitičari tvrde da se intenzivna politička participacija atenskih muškaraca odvijala upravo na temelju iskorištavanja rada žena i robova koji su obavljali najveći dio gospodarskih aktivnosti.

Suvremena predstavnička demokracija

Dvije su važne razlike između klasične, atenske demokracije i suvremenih demokracija. Prva se odnosi na to tko čini *demos*, to jest na pitanje tko ima pravo sudjelovati u upravljanju određenom zajednicom. Za razliku od atenske demokracije, u suvremenim demokracijama pravo sudjelovanja dodjeljuje se svim punoljetnim državljanima neke političke zajednice bez obzira na sve razlike koje postoje među njima, kao što su, primjerice, razlike s obzirom na spol, dob, klasu, imovinski status, etničku pripadnost itd.

Zanimljivost! Zatvorenici mogu glasati u većini europskih država među kojima je i Hrvatska. U 20 država to pravo je ograničeno i ovisi o duljini izdržavane kazne, težini kaznenog djela ili tipu izbora. U 9 europskih država zatvorenici nemaju pravo glasa. U SAD-u preko 6 milijuna zatvorenika nije moglo glasati na nedavnim predsjedničkim izborima.

Pravo sudjelovanja u odlučivanju o javnim pitanjima u suvremenim je demokracijama tako prošireno gotovo do maksimuma. Povijest borbe za širenje općeg prava glasa može nam iz današnje perspektive izgledati kao davna prošlost. Da tome nije tako svjedoči činjenica da su neke države, koje danas smatramo uzorima demokracije, poput Švicarske, uvele opće pravo glasa za žene tek u drugoj polovici 20. stoljeća.

Zanimljivost! Krajem 19. stoljeća u anglosaksonskim zemljama organiziran je ženski pokret sufražetkinja koje su vjerovale da bi sve žene trebale imati pravo glasa i da žene imaju pravo sudjelovati u političkom odlučivanju. Frances Willard bila je sufražetkinja koja je otvoreno govorila ne samo o pravu glasa, nego i o pravima radnica i radnika, zaštiti djece od zlostavljanja te potrebi donošenja zakona koji će zaštititi osobe koje su doživjele obiteljsko nasilje. Pod sloganom "Do Everything" pozivala je žene na obrazovanje, ali i borbu protiv nepravde. U Hrvatskoj je sufražetkinja bila spisateljica Zofka Kveder Demetrović koja je u travnju 1917. godine osnovala časopis *Ženski svijet*. Iste te godine Marija Jurić Zagorka, prva hrvatska politička novinarka, obratila se Hrvatskom saboru sa zahtjevom za pravo glasa za žene. Za to je imala podršku Stjepana Radića i Hrvatske seljačke stranke. Žene u Hrvatskoj, odnosno tadašnjoj Jugoslaviji koja nije bila demokratska, ostvarile su pravo glasa 11. kolovoza 1945. godine. Usporedno s tim, u demokratskoj Švicarskoj je pravo glasa ženama omogućeno tek 1971., a u Lihtenštajnu tek 1984. godine.

Danas je u suvremenim demokratskim državama jedini mogući prostor širenja prava glasa dob, odnosno mogućnost uključivanja sve mlađih dobničkih skupina u *demos*. U većini europskih demokracija pravo glasa, odnosno pravo da se bude uključen u *demos*, stječe se s navršениh 18 godina života. Tijekom proteklog desetljeća u većem broju demokratskih država vode se rasprave o tome da se *demos* dodatno proširi, to jest da pravo glasa treba omogućiti od navršениh 16 godina života. U Hrvatskoj je ova tema prilično zanemarena, pa se tek posljednjih godina počelo sporadično spominjati spuštanje dobne granice za glasovanje.

Zanimljivost! Najdalje je u spuštanju dobne granice za glasanje otišla Austrija, u kojoj od srpnja 2007. godine dobna granica za glasovanje na svim izborima iznosi 16 godina. U nekim europskim državama (Njemačka i Švicarska) primjenjuje se dobna granica od 16 godina, ali samo za glasovanje na lokalnim izborima. Zanimljiva rasprava o razlozima zbog kojih bi se dobna granica za glasovanje trebala spustiti na 16 godina može se pronaći na web stranici: www.youthrights.org

Druga važna razlika odnosi se na činjenicu da su, za razliku od atenske demokracije koju smo opisali kao izravnu, sve suvremene demokracije predstavničke. To znači da građani, *demos*, ne upravljaju izravno, već biraju svoje predstavnike na koje prenose pravo upravljanja najvažnijim poslovima zajednice u kojoj žive. Ova promjena dogodila se uslijed činjenice da su suvremene države po broju stanovnika višemilijunske i da bi izravno upravljanje od strane građana u praksi bilo nemoguće. Tome treba dodati i veliki teritorijalni opseg suvremenih država. Na ova dva problema odgovoreno je načelom predstavništva. To zapravo znači da su sve suvremene demokracije predstavničke demokracije, jer narod u njima vlada posredno, putem izbora onih koji će ih predstavljati. Izabrani predstavnici odlučuju o najvažnijim pitanjima, a njihove odluke obvezujuće su za cijelu zajednicu. Pritom bi izabrani predstavnici trebali predstavljati građane koji su ih izabrali vodeći računa o njihovim interesima. Činjenica postojanja periodičnih izbora i mogućnost promjene vlasti trebala bi poticati predstavnike da vode računa o interesima *demos*a, a ne o svojim partikularnim, sebičnim interesima. Upravljanje naroda u predstavničkim demokracijama ne sastoji se, dakle, od neposrednog upravljanja, već od kontrole izabranih predstavnika.

Zanimljivost! Odlukom Glavne skupštine Ujedinjenih naroda iz 2007. godine 15. rujna proglašen je Međunarodnim danom demokracije.

Liberalna demokracija

Vlast u suvremenim demokracijama je ograničena. Što se pod tim podrazumijeva? Mogućnost samovoljnog vladanja ograničena je u suvremenim demokracijama postojanjem zakona.

Za suvremene je demokracije stoga karakteristična vladavina prava – načelo zakonitosti te postupanje prema jasnim i predvidivim procedurama, bez prostora za proizvoljno djelovanje vlasti.

U raspravama o suvremenim demokracijama često možemo pronaći da se te demokracije nazivaju liberalnima. Pojam liberalna dolazi od riječi *liberties*, što znači 'slobode', pa tako liberalna demokracija znači oblik demokracije koji je utemeljen na vladavini prava i zaštiti određenih sloboda pojedinaca.

Liberalne demokracije nastale su spajanjem dviju različitih tradicija, liberalne i demokratske, pri čemu te dvije tradicije imaju u svojoj jezgri različite temeljne vrijednosti. Liberalna tradicija naglašava važnost individualnih prava i sloboda, a demokratska narodnu suverenost

i jednakost građana. Demokratska tradicija proizlazi iz ideje da najviša moć u nekoj političkoj zajednici treba počivati u rukama naroda koji, neposredno ili putem svojih predstavnika, odlučuje o svim važnim pitanjima. Liberalna tradicija temelji se na ideji da, putem ustavnih i zakonskih ograničenja, pojedince treba zaštititi od arbitrarnog korištenja vlasti, čak i u slučajevima kad ta vlast proizlazi iz većinske volje naroda. Kako bi se spriječilo da većinska volja ugrožava prava onih koji ostanu u manjini, demokratsko načelo dopunjeno je načelom obvezne zaštite temeljnih prava i sloboda pojedinaca. Suvremene demokracije označavamo, dakle, sintagmom liberalne demokracije, pri čemu demokratski segment ističe suverenitet i političko sudjelovanje građana, a liberalni naglasak stavlja na vladavinu prava i zaštitu pojedinačnih prava i sloboda. Pojam liberalna u sintagmi "liberalna demokracija" ne znači da vlast u demokraciji mora slijediti političku ideologiju liberalizma.

Povezivanje dvaju tradicija znači da u suvremenim liberalnim demokracijama postoje prava (primjerice pravo na život, na slobodu, itd) koje većina, ma kako dominantna bila, ne smije dovoditi u pitanje. Ta prava i slobode su najčešće ugrađene u ustave i štite građane od arbitrarnog djelovanja vlasti. Njima je postavljena granica do koje se volja većine može provoditi na štetu prava pojedinaca, ali i manjina u društvu.

Kriza suvremene demokracije?

U proteklih nekoliko godina veliki broj političkih teoretičara i analitičara piše i govori o svojevrsnoj krizi suvremene, predstavničke i liberalne demokracije. Kriza suvremenih demokracija očituje se u sve manjoj izlaznosti građana na izbore, sve nižim razinama sudjelovanja građana u drugim oblicima političke participacije, slabljenju povjerenja građana u političke predstavnike i političke institucije itd. Takvi trendovi predstavljaju ozbiljan razlog za zabrinutost, jer svaki demokratski sustav pretpostavlja aktivno sudjelovanje građana u političkim procesima. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da su sve niže razine političkog i građanskog sudjelovanja detektirane među mladima, to jest novim generacijama. Dugoročno gledano, demokracije ne mogu opstati bez aktivnih, informiranih i odgovornih građana.

Brojni su politolozi koji u svojim radovima opisuju aktualnu krizu demokracije, analiziraju uzroke te krize, kao i moguća nova rješenja putem kojih bi se kriza mogla prevladati. Ovdje možemo navesti britanskog politologa Colina Croucha koji se u svojoj knjizi *Postdemokracija* bavi upravo problemom krize suvremenih demokracija. Crouch navodi kako se početkom 21. stoljeća nalazimo u situaciji koju označava pojmom postdemokracije. Pod tim pojmom razumijeva stanje, ali i proces udaljavanja od demokratskih ideala i načela. Tako postdemokraciju obilježava situacija u kojoj su interesi moćnih manjina postali važniji od interesa velikog dijela stanovništva. Politička vlast koncentrirana je u rukama profesionalnih političara, ali prava ekonomska i politička moć, koja ima bitan utjecaj na načine djelovanja vlasti, nalazi se u rukama poslovnih krugova. Političke rasprave postale su strogo kontrolirani medijski spektakl, pri čemu političke i poslovne elite, u suradnji s medijskima, potpuno nadziru politički dnevni red i ne dozvoljavaju raspravu o stvarnim društvenim i političkim

problemima. Istodobno, građani postaju sve više politički apatični, otuđeni i frustrirani. Postdemokracija je stanje u kojemu su demokratski instituti i institucije još uvijek formalno prisutni, ali se politička praksa sve više udaljava od demokratskih ideala.

Danas je teza o krizi demokracije naširoko prihvaćena u politološkim krugovima, a sve veći broj politologa, ali i drugih društvenih znanstvenika, analizira i propituje mogućnosti nadilaženja krize.

Jedna grupa teoretičara i analitičara se zalaže za očuvanje predstavničke demokracije i smatra da se postojeća kriza može prevladati manjim reformama institucija i instituta, pri čemu te reforme trebaju voditi povećanju inkluzivnosti i transparentnosti političkih procesa.

Druga grupa teoretičara također se zalaže za očuvanje predstavničke demokracije, ali smatraju da se to može učiniti samo dubljim i opsežnijim promjenama. Oni se razlikuju s obzirom na problem kojega vide kao najozbiljniji i kojega reforme trebaju ukloniti, ali s obzirom da svi pretpostavljaju opsežne promjene postojećeg stanja možemo ih označiti kao zagovornike nadopune postojeće, predstavničke demokracije, s nečim što možemo nazvati alternativnim modelima demokracije.

Alternativni modeli demokracije

1) Izravna (direktna) demokracija

Direktna ili izravna demokracija je oblik demokracije u kojem ljudi odlučuju o društvenim/političkim inicijativama izravno ili direktno, to jest neposredno, za razliku od predstavničke demokracije u kojoj ljudi glasaju za predstavnike koji potom odlučuju o svim važnim pitanjima. Izravna demokracija smanjuje jaz između subjekta demokracije i procedura demokracije.

Prethodno spomenuta atenska demokracija povijesni je primjer izravne demokracije, no postavlja se pitanje u kojoj je mjeri moguće izravnu demokraciju primjenjivati u suvremenim uvjetima, u kojima su države, u smislu teritorija i broja stanovnika, izrazito velike. Zagovornici izravne demokracije stoga navode kako suvremena izravna demokracija, za razliku od atenske, ne može biti licem u lice izravna demokracija, nego se za njeno funkcioniranje koriste određeni instrumenti. Glavni instrumenti izravne demokracije u suvremenim društvima su referendum, građanske inicijative i opozivi. Referendum je instrument koji omogućuje građanima da neposrednim glasovanjem prihvate ili odbace promjena ustava ili zakona koje je predložila vlast. Kod građanskih inicijativa, kako im i sam naziv govori, inicijativa je na strani građana koji, kada prikupe određeni broj potpisa, iznose određeni prijedlog promjene ustava ili promjene/usvajanja zakona, o kojemu onda neposrednim glasovanjem odlučuju svi građani. Građanske inicijative, ukoliko su uspješne, završavaju održavanjem referenduma, a njihova razlika u odnosu na klasične referendume je u tome što ih ne inicira vlast, nego sami građani. Opoziv je treći glavni instrument suvremene izravne demokracije, a podrazumijeva da građani, ukoliko prikupe određeni broj potpisa, traže da se pred sve građane stavi odluka da se neki izabrani dužnosnik smijeni sa svog položaja.

Model izravne demokracije može se koristiti na različitim razinama odlučivanja i u raznim institucijama, pri čemu su posebno zanimljivi kanali izravnog uključivanja u donošenje odluka u školama.

Neki izazovi izravne demokracije jesu dugotrajnost procesa donošenja odluka te većinsko donošenje odluka nauštrb prava i sloboda manjine, što je opasnost koju nosi svaki oblik odlučivanja glasanjem.

Zanimljivost! Plenumi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu djeluju po principima direktne i deliberativne demokracije.

2) Sudionička (participativna) demokracija

Zagovornici sudioničke demokracije sa zagovornicima izravne demokracije dijele stav prema kojemu je glavni problem suvremenih demokracija premala i preslaba politička participacija građana. Na tom tragu se i zagovornici sudioničke demokracije zalažu za osnaživanje i što češće korištenje instrumenata izravne demokracije u suvremenim političkim sustavima. Međutim, zagovornici sudioničke demokracije smatraju da to nije dovoljno i da trebamo učiniti dodatne napore na političkom osnaživanju građana. Tri su glavna obilježja sudioničke demokracije: 1) uključiti što veći broj građana u procese donošenja političkih odluka; 2) osmisлити nove načine i mehanizme političkog sudjelovanja građana; 3) proširiti demokratsko načelo izvan politike, i u druge sfere života u kojima se donose kolektivno obvezujuće odluke (primjerice, obrazovne institucije, organizacije civilnog društva, radna mjesta itd.).

Zanimljivost! Gong je s Gradom Pazinom proveo projekt participativnog odlučivanja građana o raspodjeli gradskog proračuna pod nazivom Pazi(n) proračun! O projektu možete više pročitati na web stranicama <http://proracun.pazin.hr>.

3) Raspravna (deliberativna) demokracija

Za zagovornike modela raspravne demokracije temeljni problem suvremenih demokracija nije toliko u niskim razinama političkog sudjelovanja građana, nego u nedostatku i izostanku kvalitetne političke rasprave o najvažnijim društvenim i političkim pitanjima suvremenih društava. Bez takve rasprave, koja se treba odvijati među političkim elitama ali i među građanima, teško je, smatraju zagovornici raspravne demokracije, očekivati donošenje razboritih političkih odluka. Deliberacija je proces javne rasprave u kojemu sudionici daju prijedlog za rješavanje određenih kolektivnih problema. Ti prijedlozi trebaju biti utemeljeni na argumentima koje i drugi sudionici u raspravi mogu prihvatiti.

Sudionička demokracija fokusirana je na pitanje uključenosti građana u politički proces, a deliberativna je naročito usredotočena na pitanje razboritosti odluka koje se donose u

političkom procesu. Glavni je cilj deliberativne demokracije doći do zajedničke odluke koja je rezultat otvorene rasprave i sučeljavanja argumenta, pri čemu se kroz proces deliberacije izolirani i atomizirani građani predstavničke demokracije transformiraju u zajednicu i obnavljaju *demos* kao kolektivni subjekt samovladavine.

4) Asocijativna demokracija

Zagovornici modela asocijativne demokracije smatraju da suvremene demokracije najviše „muči“ problem nedovoljno kvalitetnog javnog upravljanja, koji se javlja uslijed činjenice da dva klasična mehanizma upravljanja društvenim procesima – država i tržište – nisu u stanju kvalitetno odgovoriti na izazove koji se javljaju u suvremenim društvima. Stoga se oni zalažu za ojačavanje trećeg sektora, kojega čini dobrovoljna i demokratski ustrojena udruženja i udruge, koji bi na sebe treba preuzeti važan dio upravljačkih aktivnosti. Riječ je o modelu države i društva čija je središnja ideja da se ljudsko blagostanje i sloboda najbolje ostvaruju kada je što veći broj socijalnih djelatnosti prepušten na upravljanje dobrovoljnim i demokratski ustrojenim udrugama. Sloboda pojedinaca je polazišna osnova, ali se smatra kako se ta sloboda može ostvariti samo u suradnji s drugim građanima. Temeljni pojam za razumijevanje modela asocijativne demokracije je onaj civilnog društva.

Izvori:

Berto Šalaj (2009): *Politička pismenost: demokracija i aktivno građanstvo. Obje strane demokracije*, Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje, Zagreb.

Berto Šalaj (2014): Budućnost suvremenih društava: iliberalne demokracije i liberalne autokracije?, *Političke perspektive*, (4)2): 61-77

Renata Franc; Vanja Međugorac (2015): Mladi i (ne)povjerenje u institucije: Moguće odrednice i posljedice. Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj, Vlasta Ilišin ; Anja Gvozdanović ; Dunja Potočnik (ur.). Zagreb: institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2015. Str. 47-63. Dostupno na: <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2015/12/DEMOKRATSKI-POTENCIJALI-MLADIH-U-HRVATSKOJ.pdf>

Preporučena literatura:

Znam, razmišljam, sudjelujem - Priručnik za nastavnike: Pomoć u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja. Centar za mirovne studije i Mreža mladih Hrvatske, Zagreb, 2014.

Dostupno na: <http://wp.ffzg.unizg.hr/hre-edc/files/2015/03/GOO-Priru%C4%8Dnik-za-nastavnike.pdf>

Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj, Vlasta Ilišin ; Anja Gvozdanović ; Dunja Potočnik (ur.). Zagreb: institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2015. Dostupno na: <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2015/12/DEMOKRATSKI-POTENCIJALI-MLADIH-U-HRVATSKOJ.pdf>

CESI (2009): Obje strane demokracije

CESI (2007): MIA- Mlade i aktivne. Ima li demokracije bez žena?

Video: Školski sat: Demokracija. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=Q-8aW_vnShQ

Colin Crouch (2007): *Postdemokracija – političke i poslovne elite u 21.stoljeću*, Izvori, Zagreb

Tihomir Cipek (2015): Sudionička demokracija. Trebaju li demokraciji aktivni građani?

Anali Hrvatskog politološkog društva : časopis za politologiju, Vol. 11 No. 1, 2014.

Vijeće Europe (2015): Compass: Manual for human rights education with young people. COMPASS materijali dostupni su na mrežnoj stranici: <http://www.coe.int/en/web/compass>

O sufražetkinjama:

Hrvatski povijesni portal: Položaj žena kroz povijest – Sufražetkinje. Dostupno na: <http://povijest.net/2018/?p=1481> Pristupljeno: 18.12.2018.

O glasanju zatvorenika:

Ministarstvo pravosuđa: Prava zatvorenika i njihova zaštita. Dostupno na: <https://pravosudje.gov.hr/zatvorski-sustav/prava-zatvorenika-i-njihova-zastita/6158> Pristupljeno: 18.12.2018.

O glasanju mladih od 16 godina:

www.youthrights.org Pristupljeno: 18.12.2018.

4) Političko sudjelovanje građana

Što znači biti građanin?

U suvremenim demokratskim društvima moguće je razlikovati dva temeljna pristupa razumijevanju građanstva. Prema prvom shvaćanju građanstvo podrazumijeva pravni status, a po drugom, za funkcioniranje demokracije važnijem, građanstvo se razumijeva kao politička uloga.

Shvaćanje građanstva kao statusa javlja se još u rimskom pravu i tradiciji gdje se građanstvo primarno razumije kao pravni status na temelju kojeg posjedujemo određena prava. Tradicija rimskog prava prenesena nam je preko filozofije klasičnog liberalizma, prema kojoj građanstvo znači status na temelju kojeg posjedujemo prava koja nam garantira država. Ovaj pravni status reguliran je nacionalnim zakonodavstvima, najčešće ustavima pojedinih država u kojima su navedena prava građana, ali i nekim međunarodnim dokumentima.

Danas nam se postojanje pravnog statusa građanstva za gotovo sve pripadnike zajednice čini razumljivim, no treba napomenuti kako postizanje ovog statusa nije teklo glatko i kako su pojedine društvene grupe postupno uspijevale izboriti civilna, politička i socijalna prava.

Širenje prava, odnosno širenje statusa građanstva, na sve veći broj pripadnika političke zajednice sasvim sigurno predstavlja značajno postignuće, no pri tome ne smijemo ispustiti iz vida aktualnu praksu, to jest ne smijemo biti slijepi na primjere kada nije moguće ostvariti neka od tih prava. Drugim riječima, moramo se zapitati koliko uspješno prakticiramo ta prava. Samo aktivnim građanskim zalaganjem možemo sudjelovati u zaštiti prava i procesima odlučivanja.

Upravo je uz to praktično korištenje dodijeljenih prava vezano drugo shvaćanje građanstva, ono u kojem se građanstvo razumijeva kao politička uloga. Poimanje građanstva kao uloge povezano je s tradicijom antičke Grčke, gdje se građanstvo shvaćalo kao politička uloga koja zahtijeva od pojedinca aktivno sudjelovanje u političkom životu zajednice. Ovdje je naglašena politička dimenzija građanstva, a do današnjih dana je takvo shvaćanje prisutno preko republikanskih teorija. Takvo poimanje građanstva proizlazi iz shvaćanja da puko dodjeljivanje prava nije dovoljno, već treba postaviti pitanje o mogućnostima korištenja tih prava, pa tako možemo reći da u suvremenim demokratskim društvima razliku između građana i podanika ne čini posjedovanje prava, jer formalno gledano svi punoljetni posjeduju prava, nego se razlika pronalazi u mogućnosti i spremnosti da se uključimo u procese kritičkoga propitivanja postupaka i odluka političke vlasti i u rasprave o javnim problemima.

Demokratsko načelo pretpostavlja da svi pojedinci potencijalno zahvaćeni nekom kolektivnom odlukom trebaju imati jednake mogućnosti utjecati na tu odluku. Da bi to načelo bilo djelotvorno, pojedinci moraju imati pravo sudjelovanja u kolektivnom donošenju odluka. Osim prava, pojedinci moraju imati mogućnosti i sposobnosti donositi autonomne odluke o pojedinim pitanjima, to jest moraju imati uvjete za prakticiranje aktivnog građanstva. Formalno postojanje prava, premda vrlo važno, zapravo malo vrijedi ako izostaje njihovo autentično uživanje.

U suvremenim demokratskim političkim sustavima građanima je na raspolaganju čitav niz ustavnih sloboda i prava (sloboda mišljenja, sloboda izražavanja, sloboda udruživanja, itd.) putem kojih mogu pokušati utjecati na odvijanje političkih procesa u zajednici u kojoj žive. U

suvremenim demokracijama ne žive podanici koji nemaju prava i u čije ime odlučuje netko drugi već građani koji sami odlučuju o svojoj sudbini.

Tipovi građanskog sudjelovanja

Nesklonost građanskom sudjelovanju, odnosno participaciji, u suprotnosti je s idejom demokracije koja se temelji na aktivnom građanstvu. Demokracija kao vladavina naroda, u bilo kojem obliku, nezamisliva je bez uključivanja, odnosno participacije građana. Osim toga, apatični građani nisu nepolitični građani, oni su građani koji ostavljaju stvari onakvima kakve jesu. Problemi društva u kojem živimo ne mogu se riješiti politikom predaje i odustajanja, nego samo participacijom i preobrazbom politike na način koji omogućuje da djelotvorno oblikujemo i organiziramo naše živote. Sudjelujući u procesu donošenja odluka koje utječu na naš život učimo kako postati bolji građani i građanke te demokrati. Pritom je vrlo važno osvijestiti da donesene odluke neće uvijek biti u skladu s našim pojedinačnim željama jer se donose u procesu zajedničkog odlučivanja.

Izbori

Najčešće spominjani i obrađivani oblik prakticiranja aktivnog građanstva u suvremenim demokracijama jesu izbori. Izbori su postupak kojim narod, *demos*, povjerava obavljanje političke vlasti predstavničkom tijelu. Izbori su, dakle, uobičajeni mehanizam putem kojega suvremene demokracije biraju članove svoga zakonodavnog tijela. Izbori se mogu odvijati na različitim razinama (lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj, nadnacionalnoj – npr. izbori za Europski parlament).

Važnost izbora u suvremenim demokracijama proizlazi iz već spomenute činjenice da su one predstavničke demokracije. S obzirom na to da građani povjeravaju predstavnicima pravo upravljanja zajednicom na razdoblje od, najčešće, četiri godine i da time predaju svoju "sudbinu" u ruke izabраниh predstavnika, sam čin biranja očito je izuzetno važan.

Jedna od ključnih karakteristika suvremenih demokracija je postojanje kompetitivnih izbora, što znači da birači imaju mogućnost izbora između više kandidata te slobodu biranja, odnosno da se svatko može slobodno odlučiti između različitih kandidata. Demokratski kompetitivni izbori su važni jer legitimiraju političku vlast i politički sustav, odnosno stvaraju povjerenje građana u vlast i istovremeno služe kao kontrola vlasti. Izbori se mogu sagledati kao tehnika odnosno način na koji se uspostavljaju tijela vlasti. Oni se tehnički mogu odvijati na različite načine, ovisno o zakonima pojedinih država, a zajedničko svim demokracijama jest da iz izbora proizlazi političko vodstvo države, da postoje regulirana izborna pravila koja svim kandidatima omogućuju jednak tretman te da su izbori tajni i slobodni.

Izborni sustav je ono što se razlikuje u pojedinim državama. Izborni sustavi međusobno se razlikuju prema podjeli na izborne okruge (jedinice), prema načinu glasovanja, prema načinu izbornog nadmetanja (natječu li se liste ili su kandidature pojedinačne, te postoji li izborni prag), prema načinu preračunavanja glasova u mandate, prema učincima na politički sustav itd.

Zanimljivost! U nekim državama svijeta poput Belgije, Grčke, Turske, Argentine ili Australije glasanje na izborima je zakonska obaveza za koju su predviđene i kazne za neispunjavanje.

Građani mogu sudjelovati u promatranju izbora (stranački i nestranački promatrači) čime doprinose kontroli i transparentnosti procesa te jačanju povjerenje javnosti u izborni proces. Zapisujući i izvještavajući o slučajevima eventualnih izbornih prijevara promatrači utječu na poštivanje pravnog okvira i sprječavanje mogućih izbornih manipulacija.

Referendumi i građanske inicijative

Kakva je uloga građana nakon što izbori završe? Neki teoretičari, ali i političari, smatraju da glasanje na izborima treba biti jedini način sudjelovanja građana u upravljanju zajednicom. Prema tom stajalištu, nakon što izaberu predstavnike koji će sljedeće četiri godine upravljati državom, građani se povlače u svoju privatnu sferu. Ovi teoretičari svoje stavove obično obrazlažu time kako "obični" građani nisu dovoljno kompetentni da procjenjuju kompleksna politička pitanja i probleme. Međutim, ako netko smatra da birači nisu sposobni odlučivati o politički važnim pitanjima zašto vjerovati njihovom izboru? Građanke i građani mogu pogriješiti u izboru i donošenju odluke jednako kao što to mogu učiniti stručnjaci i predstavnici političke elite. Demokracija polazi od vrijednosti da svi na koje se neka odluka odnosi trebaju sudjelovati u njenom donošenju.

Danas je u većini demokracija prihvaćeno stajalište da su izbori samo jedan važan oblik građanske participacije. Većina demokratskih država pokušava proširiti mogućnost sudjelovanja građana u političkom životu, pa smo tako svjedoci češćeg korištenja elemenata neposredne, izravne demokracije. To se prije svega odnosi na referendume i građanske inicijative. U slučaju referenduma građani glasanjem direktno odlučuju o nekom pitanju, a političari se potom, najčešće, moraju striktno pridržavati odluke koju su izglasali građani.

Građanske inicijative pokreću sami građani koji nastoje ukazati na određene socijalne i političke probleme te utjecati na odluke vlasti.

Primjeri nedavnih referendumskih inicijativa u Hrvatskoj su

na državnoj razini:

- Inicijativa o snižavanju praga potrebnih potpisa za raspisivanje referenduma i mogućnosti da se ti potpisi sakupljaju na svim prikladnim mjestima gdje je moguće održati javno okupljanje (inicijativa "Za referendum", 2015.g.)
- Inicijativa o protivljenju davanju hrvatskih autocesta u koncesiju (inicijativa "Ne damo naše autoceste", 2014.g.)
- Inicijativa o 'outsourcingu'- za zakon protiv izdvajanja pomoćnih poslova u javnom i državnom sektoru (skupina sindikata, 2014.g.)
- Inicijativa o ustavnoj definiciji braka kao životne zajednice žene i muškarca (inicijativa "U ime obitelji", 2013.g.)

na lokalnoj razini:

- Savjetodavni referendum o termoelektrani Plomin C (lokalna samouprava, 2015.g.)
- Inicijativa o izgradnji kompostane u poljoprivredno gospodarskoj zoni istočno od Goričana (inicijativa "Za čisti Goričan", 2014.g.)

- Inicijativa o izgradnji igrališta za golf i smještajnih kapaciteta na Srđu (inicijativa "Srđ je naš", 2013.g.)
- Referendum o izgradnji vjetroelektrane u Fužinama (lokalna samouprava, 2013.g.)

Protestno političko sudjelovanje

Protestno političko sudjelovanje označava promišljeno i javno korištenje protesta od strane neke grupe ili organizacije, vrlo rijetko pojedinaca, koji teže utjecati na neku političku odluku ili politički proces za koje smatraju da mogu imati negativne posljedice za njihovu grupu ili za zajednicu u cjelini. U glavne oblike protestnog političkog sudjelovanja ubrajamo peticije, štrajkove, prosvjede, demonstracije, građanski neposluh, politički konzumerizam itd.

Prikupljanje potpisa za peticije je oblik djelovanja u kojemu se građani odazivaju na poziv organizatora peticije u prikupljanju podrške nekom zahtjevu na neformalan način. Peticije nisu obvezujuće kao što su to uspješno provedene referendumске inicijative te stoga nemaju propisan dovoljan broj potpisa. No, peticije koje postanu dovoljno vidljive te su poduprte od velikog broja ljudi mogu biti glasni zahtjevi građana koje donositeljima odluka nije lako ignorirati. Nedavno pokrenuti primjer je peticija Stop plagiranju u Hrvatskoj koja se zauzima za jačanje etičkih standarda i sankcioniranje akademskog nepoštenja koje narušava integritet obrazovnih i znanstvenih institucija te negativno utječe na javnu percepciju školstva i znanstvene zajednice.

Javna okupljanja, protesti, prosvjedi i demonstracije su legitimni oblici okupljanja građana kako bi izrazili nezadovoljstvo nekim najavljenim ili provedenim potezima vlasti, ili pak kako bi izrazili podršku nekom cilju. Protesti su javna događanja okupljena oko određenog zahtjeva ili ideje izražene u obliku središnjeg proglašenja, a koja se zatim dodatno artikulira i dobiva vidljivost kroz masovnost okupljenih i poruka koje oni odašilju – upravo su zato osim središnje poruke protestne akcije najčešće opremljene transparentima i megafonima. Prosvjedi su samo naizgled radikalni potezi građana – u demokratskim su okvirima prosvjedi u pravilu nenasilni, organizirani, ograničeni na unaprijed najavljene prostore te je o njima obaviještena policija, sukladno važećim procedurama. Primjer velike i koordinirane prosvjedne akcije bila su prosvjedna okupljanja podrške Cjelovitoj kurikularnoj reformi održana 1. lipnja 2016. u više mjesta u Hrvatskoj i inozemstvu, a koja su okupila pod imenom Hrvatska može bolje velik broj građana koji su izrazili nezadovoljstvo najavljenim prekidom reformskog procesa.

Pojam građanskog neposluha predstavlja one oblike izravnog građanskog sudjelovanja koji nastupaju kada se vlasti očito ogluše na zahtjeve građana i ustraju u odlukama koje značajan dio javnosti smatra štetnima. Građanski neposluh uključuje pružanje otpora djelovanju vlastodržaca na način koji prisiljava vlast da odabere hoće li se povući ili će djelovati na način koji će je kompromitirati ako postupi represivno prema građanima. Taktika građanskog neposluha također je legitimno sredstvo demokratske borbe, ali u onoj mjeri u kojoj se neposluh izražava nenasilno i bez dovođenja drugih u opasnost te ukoliko se ne bježi i ne skriva od propisanih sankcija. Najčešće su takve situacije od organizatora praćene apelom da

se u slučaju primjene represivnih mjera pruži tek pasivan otpor, bez sukoba s policijom i bez ugrožavanja bilo čije imovine ili sigurnosti. Primjer građanskog neposluha koji je odjeknuo u hrvatskoj javnosti bilo je masovno uhićenje više od stotine aktivista i aktivistkinja tijekom jednog od prosvjeda protiv privatizacije zagrebačkog Cvjetnog trga i okolne zone za poduzetničke interese.

Politički konzumerizam je oblik političkog sudjelovanja građana u kojima oni svoj odabire određenih proizvoda i proizvođača temelje na političkim i/moralnim razlozima.

Civilno društvo

Civilno društvo predstavlja prostor dobrovoljnog udruživanja građana koji tim putem nastoje ostvariti različite ciljeve (političke, ekonomske, kulturne, obrazovne, sportske, itd.). Organizacije civilnog društva imaju, dakle, vrlo različite ciljeve, no sve obuhvaćaju područje u kojemu građani mogu iskazati svoje želje, potrebe i interese, te na taj način pridonijeti prakticiranju aktivnog građanstva. Način formalnog udruživanja je uređen kroz Zakon o udrugama (NN [74/14](#), [70/17](#)), a značaj udruga i drugih organizacija civilnog društva koje dobrovoljno organiziraju građani i potrebu za poticajnim okruženjem istom u Hrvatskoj se uređuje strateškim dokumentima kao što su Strategije za stvaranje poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva.

Ostali oblici političkog sudjelovanja

Od ostalih oblika političkog sudjelovanja građana ovdje možemo izdvojiti javna savjetovanja i participativno budžetiranje.

Javna savjetovanja su postupci u kojima se od zainteresiranih građana prikupljaju očitovanja o pojedinim prijedlozima zakona, pravilnika i drugih propisa. Savjetovanja započinju tako da tijela koja propise predlažu građanima predstave radne verzije teksta propisa. Svim je razinama vlasti u interesu svoje prijedloge propisa "izložiti" javnim savjetovanjima jer kroz njih mogu na sustavan (i besplatan!) način iskoristiti znanje građana i njihove konstruktivne prijedloge. Provođenje postupaka javnih savjetovanja ujedno povećava legitimitet donesenih odluka, što je važno za prakse upravljanja, ali i povoljno za donositelje odluka.

Zanimljivost! Javna savjetovanja o sadržaju propisa koje predlažu javne vlasti u Hrvatskoj mogu se pronaći na internetskoj stranici E-Savjetovanja, na kojoj je moguće vidjeti aktualna i završena savjetovanja te pročitati sve komentare koji su pristigli na predložene propise i saznati tko ih je postavio.

Participativno budžetiranje (participativna/sudionička izrada proračuna) je izuzetno zanimljiva praksa demokracije i odgovornosti za zajednicu. U procesu izrade participativnog proračuna, građani se uključuju u određivanje prioriteta trošenja javnog novca, u pravilu na razini grada ili naselja u kojem žive, i to najčešće prema pravilima direktno-demokratskog odlučivanja, bez posrednika. Ovi postupci građanima daju prilike da sami izravno odlučuju o

korištenju novca koji dolazi iz njihovih vlastitih džepova, budući da se javni proračuni pune iz poreza, prireza i drugih davanja koja sami plaćaju, a odabrani prioriteti trošenja javnog novca će nastaviti služiti svima.

Zanimljivost! U Hrvatskoj se participativno budžetiranje provodilo u gradu Pazinu, započevši kao projekt Pazi(n), proračun! Građani i građanke Pazina imaju prilike dati svoj glas o prioritetima Grada u područjima kulture, obrazovanja, sporta, uređenja okoliša i drugim temama od javnog interesa. Ova se dobra praksa nastavila širiti i na Pulu (Pula odlučuje!), Karlovac i Mali Lošinj.

Kakva je slika građanskog sudjelovanja (mladih) u Hrvatskoj?

Sudjelovanje u suvremenim demokracijama osim same motivacije, pretpostavlja i da građani imaju kompetencije, odnosno znanja, sposobnosti, vrijednosti i stavove za donošenje odluka o društvenoj i političkoj budućnosti, to jest da su građani politički pismeni. Budući da su mladi ti koji s punoljetnošću postaju i formalni sudionici demokratskih procesa, važno je istraživati i pratiti razvoj njihove političke pismenosti, odnosno spremnosti na prakticiranje demokracije na osviješten, informiran i odgovoran način.

Istraživanje provedeno školske godine 2014./2015. na reprezentativnom uzorku učenica i učenika završnih razreda srednjih škola u Hrvatskoj pokazalo je da mladi nemaju dovoljno znanja o političkim pojmovima, ustavno-političkom ustrojstvu naše političke zajednice te su nedovoljno politički informirani, to jest da njihova znanja bitno odudaraju od ideala demokratske političke kulture.

Tvrdnjama koje su se odnosile na političke vrijednosti i stavove ispitivao se odnos prema vlastitoj i drugim nacijama, rodnim ulogama, manjinskim skupinama, totalitarizmu i Europskoj uniji te društveno i političko sudjelovanje, politički autoriteti te sloboda javnog i medijskog govora. Rezultati sugeriraju da ne postoji dovoljno razvijena tolerancija prema drugačijima i manjinama. Učenice i učenici su zbunjeni i neodlučni oko ključnih vrijednosti demokratskog društva, što ih može učiniti podložnima za ideološke manipulacije u političkoj i medijskoj sferi. Nedostatak demokratskog duha, odnosno razočaranje aktualnom situacijom, primjećuje se i u njihovim stavovima o zabrani nekih medija i političkih stranaka.

Mladi smatraju da teme koje je obuhvatilo ovo istraživanje, pogotovo područje seksualnosti, nacionalnih manjina i kulturne različitosti, medija, demokracije i ljudskih prava nisu dovoljno zastupljene u njihovim školskim programima, iako bi trebale postojati u okviru međupredmetnog zdravstvenog i građanskog odgoja i obrazovanja.

Pokazatelj da su mladi samo dio društva koje je odgovorno za prenošenje vrijednosti, znanja i vještina koje nisu u skladu s liberalno-demokratskim uređenjem je i "Istraživanje percepcije i stavova ispitanika o građanstvu", provedeno 2015. godine na uzorku opće populacije punoljetnih osoba u RH. Ono je pokazalo da građani kao najvažniju građansku odgovornost vide poštovanje zakona i pravila, a relativiziraju potrebe za bezuvjetnom zaštitom nekih ljudskih prava poput prava na slobodu govora, kulturnu autonomiju, slobodu medija, prava

nacionalnih manjina, slobodu udruživanja i prava na azil. Ne postoji sudionička politička kultura, tj. sudionici nisu skloni političkom angažmanu, a to je povezano s činjenicom da političku efikasnost, to jest subjektivnu političku kompetenciju (procjenu vlastitog utjecaja na politički život) procjenjuju vrlo niskom. I u tom istraživanju potvrđeno je da mladi smatraju građansku odgovornost manje važnom od starijih te značajno više iskazuju političko nepovjerenje, ali i manjak subjektivne političke kompetencije, kao i interesa za politiku.

Mladi, pa i oni koji nisu punoljetni i nemaju formalno pravo glasa, mogu u Hrvatskoj, kako bi iskazivali svoje potrebe i ukazivali na probleme vezane za teme koje su im važne, koristiti nekoliko načina sudjelovanja.

1) U školama i jedinicama lokalne i regionalne samouprave osnivaju se predstavnička tijela mladih. U Brošuri o sudjelovanju učenika u procesima donošenja odluka možete više saznati o Vijećima učenika u školama koja čine predstavnici učenika svakog razrednog odjela u školi. Nacionalno vijeće učenika Republike Hrvatske okuplja predstavnike učenika na nacionalnoj razini.

2) Savjeti mladih su tijela koja djeluju pri lokalnoj i područnoj samoupravi, a sastavljena su od mladih osoba. Savjet za mlade Vlade Republike Hrvatske je savjetodavno tijelo Vlade RH sa zadaćom sudjelovanja u razvoju javnih politika za mlade.

3) Postoje i organizacije civilnog društva ili udruge koje okupljaju mlade, zagovaraju njihove interese i brinu se o njihovim potrebama. Aktivni mladi vrlo su često angažirani upravo u udrugama, kulturno-umjetničkim društvima ili dobrovoljnim vatrogasnim društvima. Ukoliko vas zanima ovaj oblik angažmana proučite aktivnosti udruga u vašoj lokalnoj sredini. Zanimljive su aktivnosti:

- Mreže mladih Hrvatske koja je krovna udruga mladih osnovana na načelima dragovoljnoga i interesnoga udruživanja, demokratskoga konstituiranja i upravljanja te programske otvorenosti. Okuplja udruge mladih i za mlade. Više na: <http://www.mmh.hr/hr>

- Saveza izviđača Hrvatske

- Hrvatskog debatnog društva

- Lokalnih i regionalnih Info centara za mlade

- Volonterskih centara i Hrvatske mreže volonterskih centara (više na:

<http://www.hcrv.hr/hv/>)

- Organizacija članica GOOD inicijative (više na: <http://goo.hr/>)

Izvori:

Berto Šalaj (2009): Politička pismenost: demokracija i aktivno građanstvo. Obje strane demokracije, Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje, Zagreb.

Preporuke za čitanje:

Mreža mladih Hrvatske (2011): Mali rječnik pojmova politike za mlade i rada s mladima

Europski dom Slavonski Brod (2010): Parlamenti mladih Hrvatske

Preporučena literatura:

Međuparlamentarna unija (1994): Deklaracija o slobodnim i poštenim izborima

Ne damo naše autoceste

Prosvjedna okupljanja Hrvatska može bolje Pazi(n), proračun!

Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata E-Savjetovanja

[O parlamentarnim i drugim izborima te njihovim zakonodavnim okvirima pročitajte ovdje.](#)

[Više o promatranju izbora pročitajte ovdje.](#)

[Zbirka međunarodnih i domaćih dokumenata kojima se garantiraju određena prava.](#)

[O sadržaju i razvoju pojma građanstva kroz povijest pročitajte ovdje.](#)

5) Politička kultura i politička socijalizacija

Politička kultura

U povijesti političke misli još sa starogrčkom filozofijom javlja se misao da funkcioniranje određene političke zajednice ne ovisi samo od boljeg ili lošijeg aranžmana političkih institucija, već da postoji i jedna druga sfera, u kojoj se izražava aktivitet građana i ukrštaju osnovne političke vrijednosti, standardi ponašanja, simboli i osjećanja pripadnika političke zajednice, a koja je također vrlo važna za funkcioniranje te političke zajednice. Misao o važnosti subjektivne dimenzije politike, to jest onoga što politolozi danas označavaju pojmom političke kulture, može se tako pratiti od radova Platona i Aristotela sve do našeg doba. Ipak prvu sustavnu teorijsku eksplikaciju i empirijsku provjeru značenja političke kulture za funkcioniranje političkih sustava razvili su tijekom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća američki politolozi Gabriel Almond i Sydney Verba. Njihova knjiga *Civilna kultura (The Civic Culture)*, prvi put objavljena 1963. godine, temeljni je rad na osnovu kojeg će se kasnije razviti političko-kulturalni pristup unutar suvremene političke znanosti.

Krajem pedesetih godina prošlog stoljeća u okviru političke znanosti dominantna su bila stajališta koja su smatrala da se politički fenomen treba objašnjavati preko analize političkih institucija, te je prevladavalo mišljenje da su upravo političke institucije odlučujuće za razumijevanje političkih procesa i za razumijevanje funkcioniranja i održavanja stabilnosti političkih sustava. Almond i Verba, uzimajući u obzir neugodno političko iskustvo drugog svjetskog rata, smatrali su da takav institucionalistički pristup ne može na zadovoljavajući način odgovoriti na jedno pitanje koje im se nametalo: zašto se u državama s vrlo sličnim ili istim političko-institucionalnim rješenjima politika odigrava na tako različite načine, odnosno što uzrokuje stabilno funkcioniranje demokracije u jednim, a neuspjeh u drugim državama? Stoga su, uključujući se u jedan širi pokret koji je u fenomenu kulture vidio ključnu eksplanatornu varijablu u društvenim znanostima, te preko koncepta kulture nastojao analizirati razlike između pojedinih društava i objašnjavati ekonomski i politički razvoj određenih društava, odlučili analizirati funkcioniranje političkih sistema preko koncepta političke kulture.

Koncept političke kulture kojeg koriste u svojoj knjizi *Civilna kultura* bio je u to vrijeme svojevrsni novum u politološkoj analizi i stoga su poseban akcent stavili na njegovo obrazloženje. Svjesni višedimenzionalnosti i višeznačnosti pojma kulture oni taj pojam koriste za označavanje psihološke usmjerenosti prema društvenim objektima i procesima, što je samo jedno od brojnih značenja tog pojma, dok pridjevom 'politička' ograničavaju svoje istraživanje na skup stavova o jednoj zasebnoj sferi društva – politici. Tako je za Almonda i Verbu politička kultura nacije specifična distribucija obrazaca usmjerenosti prema političkim objektima među pripadnicima te nacije. Kako bi na empirijskoj razini mogli izvršiti analizu političke kulture oni su podijelili ovu usmjerenost, to jest orijentacije, na kognitivne, afektivne i evaluativne, a političke objekte su specificirali na politički sistem u cjelini, objekte ulaza političkog sistema putem kojih se zahtjevi društva prenose na vlast (političke stranke, interesne organizacije, sredstva komunikacije, itd.), objekte izlaza političkog sistema putem kojih se provodi službena politika (birokracija, sudstvo, itd.), te na odnos prema samome sebi kao političkom akteru. Upravo specifične kombinacije tih triju vrsta orijentacija prema četiri tipa političkih objekata čine političku kulturu određene političke zajednice. Teorijski

kombinirajući te orijentacije prema objektima Almond i Verba konstruirali su tri osnovna ideal-tipa političke kulture – parohijalnu, podaničku i participativnu. Parohijalnu karakterizira nepoznavanje političkih procesa i aktera i s tim povezana dosljedna odsutnost političke aktivnosti od strane pripadnika određene političke zajednice, podaničku obilježava postojanje relativno širokog znanja o političkim procesima, ali i nesklonost da se sudjeluje u političkim aktivnostima, dok kod participacijske političke kulture postoji znanje o politici i spremnost da se participira. Almond i Verba smatraju da su ovo svojevrsni ideal-tipovi koje je u stvarnosti teško pronaći, s obzirom da se u realnosti razlike između političkih kultura pojedinih političkih zajednica nalaze u načinima kombiniranja, spajanja ili miješanja parohijalnih, podaničkih i participacijskih orijentacija u pojedincima ili zajednicama.

Osnovna teza Almonda i Verbe bila je da politička kultura ima značajan utjecaj na funkcioniranje političkih sustava, pri čemu ih je naročito zanimalo koji je oblik te političke kulture kompatibilan s demokracijom, to jest koji oblik najbolje doprinosi stabilnom funkcioniranju demokratskih političkih sustava. Oni smatraju da je građanska politička kultura oblik koji je kompatibilan s demokratskim političkim sustavom, te stoga takvu političku kulturu nazivaju demokratskom. Kod takvog oblika političke kulture participativne orijentacije dominiraju, ali u kombinaciji s podaničkim, pa čak i parohijalnim orijentacijama, što dovodi do stvaranja uravnotežene političke kulture. Kako bi provjerili validnost svojih teorijskih konstrukcija u objašnjavanju funkcioniranja različitih političkih sustava, empirijski su testirali svoje hipoteze komparativnim istraživanjem političkih kultura Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Njemačke, Italije i Meksika. Svojim istraživanjem ustanovili su da političke kulture Italije, Meksika i Njemačke odstupaju od njihovog ideala demokratske političke kulture, dok su se s druge strane s njihovim modelom političke kulture koja podržava demokraciju “poklapale” političke kulture Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije.

Analizirajući političku kulturu u ta dva stabilna demokratska politička sustava oni pokazuju da se politička kultura u tim zemljama razlikuje od racionalno-aktivističkog modela koji bi se prema normama participativne demokratske ideologije morao naći u uspješnim demokracijama. Taj model čiste participativne političke kulture naglašava aktivnost i angažiranost, a postojanje pasivnih građana, ne-glasača i apatičnih građana prema ovom modelu pokazatelji su slabosti demokracije. Građanska, demokratska politička kultura, postojanje koje su oni detektirali u SAD i Velikoj Britaniji, je, pak, ravnoteža kontradikcija, pri čemu je najvažnija ravnoteža između efikasnosti vlasti na jednoj strani, te njene responzivnosti prema zahtjevima građana na drugoj strani. Održavanje te ravnoteže za Almonda i Verbu jedan je od najvažnijih i najtežih izazova za demokratske političke sustave, a građanska kultura svojom strukturom upravo to omogućava.

Političko-kulturalni pristup politici tvrdi, dakle, da svaka politika ima subjektivnu, a ne samo objektivnu osnovu te da političko ponašanje i djelovanje građana i elita nije samo racionalno i interesno, već da je utemeljeno na tradicijama, običajima, stavovima, obrascima ponašanja vrijednosnim orijentacijama, emocijama povjerenja i lojalnosti itd.

Ukoliko prihvatimo važnost postojanja demokratske političke kulture za stabilno funkcioniranje demokratskih političkih sustava te uspješno odvijanje procesa demokratizacije logično se zapitati sljedeće: Kako dolazi do toga da ljudi u nekoj zemlji povjeruju u demokratsku ideju i praksu? Na koji način demokratske ideje i praksa postaju sastavni dio kulture te zemlje? Drugim riječima, političku kulturu osim kao nezavisnu varijablu koja utječe na zavisne varijable (npr. na funkcioniranje demokracije) možemo promatrati i kao zavisnu

varijablu. Proces putem kojeg se politička kultura prenosi s generacije na generaciju naziva se politička socijalizacija.

Politička socijalizacija

Ako socijalizaciju razumijevamo kao proces koji obuhvaća sve one utjecaje društva na mlade ljude na temelju kojih se oni uklapaju u društvo, to jest kao proces putem kojeg mladi ljudi "urastaju" u društvo u kojemu žive, određenje političke socijalizacije analogno tome bilo bi da je to proces "urastanja" mladih ljudi u politiku kao specifičnu sferu društva. Dok se pojam socijalizacije odnosi na cjelokupni proces integriranja pojedinca u društvo kao cjelinu, politička socijalizacija se odnosi na integraciju u jednu specifičnu dimenziju društva – politiku. U mjeri u kojoj je politika nezaobilazna pojava našeg života to je i proces političke socijalizacije. Taj koncept stvoren je uslijed činjenice da se ljudi ne rađaju s urođenim znanjima, stavovima i vrijednostima o politici.

Razmišljanja o načinima na koje ljudi stječu politička znanja i stavove imaju korijene još u antičkoj Grčkoj, no politička socijalizacija kao sustavno razvijen koncept prvi puta se javlja u političkoj znanosti u Sjedinjenim Američkim Državama pedesetih godina 20. stoljeća. Početak znanstvenog bavljenja fenomenom političke socijalizacije iz perspektive političke znanosti označen je objavljivanjem knjige *Political Socialization*, autora Herberta Hymana u kojoj on političku socijalizaciju definira kao cjelinu procesa kojom se stječu norme političke kulture određenog društva. Politička socijalizacija je proces ili skup procesa kroz koje pojedinci određenog društva upoznaju politički sustav tog društva, a istodobno taj proces u određenoj mjeri determinira njihove percepcije i njihove reakcije na politički fenomen. Iz takvog razumijevanja vidljivo je da se politička socijalizacija može promatrati iz perspektive društva kao cjeline, gdje se promatra kao proces prenošenja određene političke kulture, i iz perspektive pojedinaca gdje se promatra kao proces stjecanja i razvijanja političkog 'ja', to jest političkog identiteta, određenog pojedinca.

Pritom je bitno naglasiti da politička socijalizacija nije jednostavan i jednodimenzionalan, nego izrazito složen proces, jer se politička kultura stječe, razvija i mijenja pod utjecajem velikog broja agenata. Osim naziva *agenti* političke socijalizacije, u literaturi se za označavanje tih izvora utjecaja koriste i pojmovi *činitelji* političke socijalizacije i politički *socijalizatori*. Uslijed utjecaja kojih agenata ljudi stječu političku kulturu? Većina autora kao najvažnije činitelje političke socijalizacije navodi obitelj, grupe vršnjaka, formalni obrazovni sustav, religiju, masovne medije, poslovni sustav, politički sustav i civilno društvo. Važnost činitelja političke socijalizacije proizlazi iz činjenice da će upravo o vrsti njihova utjecaja ovisiti i karakter samog procesa političke socijalizacije, to jest vrsta političke kulture koja će biti prenošena mlađim naraštajima.

Izvori:

Gabriel Almond i Sydney Verba (2000): *Civilna kultura: politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb

Berto Šalaj (2011): Politička pismenost mladih u Hrvatskoj: teorija i istraživanje, u: Bagić, Dragan (ur.), *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*, Fakultet političkih znanosti / GONG, Zagreb: 8-21

6) Građanski odgoj i obrazovanje

Zašto poučavati građanski odgoj i obrazovanje?

Opadanje povjerenja u demokratske institucije i nezainteresiranost mladih za političke procese, globalizacija, kriza okoliša, nezaposlenost, masovne migracije i porast kulturno pluralnih društava, međunacionalne i međuetničke netrpeljivosti, porast nasilja, ratovi i terorizam samo su neke od pojava s kojima se susrećemo, a za koje će tek nove generacije pronalaziti održiva i na ljudska prava usmjerena rješenja.

Građanski odgoj i obrazovanje pronalazi svoje mjesto u obrazovnim sustavima gotovo svih modernih zemalja kao mogući odgovor na spomenute društvene probleme. Kroz građanski odgoj i obrazovanje mladi uče kulturu mira i nenasilja, poštivanja ljudskih prava i razumijevanja odgovornosti, bolje razumjeti društvo u kojem žive, kao i druge i drugačije.

Građanski odgoj i obrazovanje priprema djecu i mlade za njihovu ulogu u društvu kao nositelja prava i odgovornosti te za sudjelovanje u procesima donošenja odluka. Građanski odgoj i obrazovanje treba mladima omogućiti razvijanje socijalnih kompetencija i svijesti o odgovornosti za zajednički interes.

Što je građanski odgoj i obrazovanje?

Građanski odgoj i obrazovanje osigurava mladima razvoj osnovnih kompetencija (znanja, sposobnosti i vještina te stavova i uvjerenja) koje im pomažu da razumiju svijet u kojem žive te utječu na pozitivne promjene u društvu. Kao odgovorne građanke i građani, mladi trebaju biti aktivni sudionici društvenog i političkog života.

Građanska kompetencija uključuje tri međusobno povezane funkcionalne dimenzije: građansko znanje i razumijevanje, građanske vještine i sposobnosti te građanske vrijednosti i stavove. Te dimenzije su prepoznate i istaknute u Preporukama Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo iz 2002. i Povelji Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava iz 2010., kao važne za osposobljavanje građana za aktivno sudjelovanje u građanskoj, političkoj, socijalnoj, gospodarskoj, pravnoj i kulturnoj sferi društva. Vijeće Europe i Europski parlament prepoznali su građansku i društvenu kompetenciju kao jednu od osam ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje koju treba razvijati od predškolskog do visokoškolskog obrazovanja, a važna je za osobno ispunjenje i razvoj, aktivno građanstvo, socijalnu uključenost i zapošljavanje (Preporuka Europskog parlamenta i Vijeća od 18. prosinca 2006. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje 2006/962/EZ)..

Važnost sustavnog pristupa učenju o ljudskim pravima i građanstvu prepoznata je i u brojnim normativnim i strateškim dokumentima međunarodnih organizacija, osobito UNESCO-a,

Vijeća Europe i OSCE-a. Temeljni međunarodni dokumenti, kao što su Opća deklaracija o ljudskim pravima (1948), Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950), Konvencija o pravima djeteta (1989) te Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966) također u sebi sadrže odredbe o važnosti obrazovanja za ljudska prava, ravnopravnost, mir, razumijevanje i snošljivost. UNESCO donosi Preporuku o odgoju i obrazovanju za međunarodno razumijevanje, suradnju i mir, te poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda (1974) te Svjetski plan djelovanja u odgoju i obrazovanju za ljudska prava i demokraciju (1993). Važnost uvođenja obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u obavezni školski sustav naglašava i izvještaj UNESCO-va Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće koji spominju četiri potporna za budućnost: *učiti znati, učiti činiti, učiti biti, te učiti živjeti zajedno*.

S obzirom na kompleksnost društvenih i političkih tema kojima se bavi građanski odgoj i obrazovanje sastoji se od više međusobno povezanih područja. To su:

1. DRUŠTVENA DIMENZIJA kroz koju se razvijaju socijalne i komunikacijske vještine te vještine nenasilnog rješavanja sukoba;
2. LJUDSKO–PRAVNA DIMENZIJA kroz koju se uči o pravima i odgovornostima te načinima zaštite svojih i tuđih prava;
3. POLITIČKA DIMENZIJA kroz koju se uči o tome kako se u društvu rješavaju problemi i donose kolektivno obvezujuće odluke, zakoni i drugi propisi, tko se uključuje u taj proces i na koji način, što možemo učiniti da bismo osobno sudjelovali u tim procesima, te kako je ustrojena država, a kako lokalne i regionalne razine vlasti;
4. KULTURALNA DIMENZIJA kroz koju se uči o vlastitoj, ali i o drugim različitim kulturama te o međusobnom poštovanju;
5. GOSPODARSKA ili EKONOMSKA DIMENZIJA potiče na promišljanje o sustavu ekonomije, procesima zapošljavanja i svemu onom vezanom uz novac – kako ga trošimo i zarađujemo;
6. EKOLOŠKA DIMENZIJA nas podsjeća da društveni i ekonomski razvoj moraju biti održivi i da je ovo jedini planet koji imamo pa zato moramo čuvati prirodna bogatstva bez kojih ni sami ne bismo mogli živjeti.

Zbog raznovrsnih i sveobuhvatnih ciljeva te zahtjevnih i društveno angažiranih tema način poučavanja građanskog odgoja treba biti iskustven, istraživački, interaktivan i praktičan. Teme građanskog odgoja i obrazovanja primjerene su za provedbu radionica i projekata te za korištenje metoda kao što su rasprava, grupni rad, istraživački zadaci te ostale metode koje potiču kritičko razmišljanje i aktivnost učenica i učenika.

Srodni pristupi u obrazovanju

Osim građanskog odgoja i obrazovanja, postoje još neki srodni oblici obrazovanja koji utječu na razvoj građanske i društvene kompetencije.

Obrazovanje za održiv razvoj (Kovačić, Horvat, 2016:17) razvija se od konferencije u Rijuu 1992. koja je rezultirala Agendom 21, obuhvatnim planom utjecaja čovjeka na okoliš s ciljem podizanja svijesti o važnosti balansiranog razvoja društvenog, ekonomskog i okolišnog aspekta društva. Usmjereno je na razvoj znanja, vještina i stavova koji će pridonijeti poboljšanju kvalitete života pojedinaca i naroda i transformativnog je karaktera. Wals (2009:29) kontekstualizirajući obrazovanje za održivi razvoj tvrdi da se ono sastoji od pet vrsta učenja koje potiču održiv ljudski razvoj: učenje kako znati, kako biti, kako živjeti, kako djelovati i kako transformirati sebe i društvo. Iako se sam pojam obrazovanja za održiv razvoj u javnosti često razumije primarno kroz ekološku dimenziju, sam koncept uključuje društvenu i ekonomsku dimenziju i balansiran, odnosno održiv razvoj vodeći računa o sve tri dimenzije.

Globalno obrazovanje je koncept razvijen kroz Vijeće Europe, odnosno kroz Europski centar za globalnu međuovisnost i solidarnost osnovan u Lisabonu 1990. godine na temelju rezolucije (89)14, koju je Vijeće ministara Vijeća Europe usvojilo 16. studenog 1998. godine. Cilj djelovanja Centra Sjever-Jug Vijeća Europe jest dati okvir za europsku suradnju u smislu jačanja javne svijesti o pitanjima globalne međuovisnosti te promicati politike solidarnosti u skladu s ciljevima i načelima Vijeća Europe, poštivanjem ljudskih prava, demokracijom i društvenom kohezijom. Prvi formalan korak prema usustavljenju koncepta bio je donošenje Povelje o globalnom obrazovanju 1997. godine koja je prvi referentni dokument Centra Sjever-Jug o globalnom obrazovanju.

Globalno obrazovanje polazi od pretpostavke da suvremeni čovjek živi u globalnom svijetu te da je potrebno obrazovanje koje će pridonijeti većoj pravednosti, jednakosti među ljudima i poboljšati poštivanju ljudskih prava za sve. Deklaracija o globalnom obrazovanju iz Maastrichta (2002.) navodi: *“Globalno obrazovanje je obrazovanje koje otvara oči i umove prema realnostima ovoga globaliziranoga svijeta te ih pokreće prema ostvarenju svijeta u kojemu vladaju pravda, jednakost i u kojemu su ljudska prava temeljna vrijednost. Globalno obrazovanje obuhvaća obrazovanje za razvoj, obrazovanje o ljudskim pravima, obrazovanje za održivost, mirovno obrazovanje, sprječavanje sukoba i interkulturalno obrazovanje kao globalnu dimenziju građanskog obrazovanja”*. Također, globalno obrazovanje prati prioritete definirane u UN-ovoj Agendi 2030 za održivi razvoj. Sukladno Deklaraciji u Maastrichtu (2002, prema Kovačić, Horvat, 2016:17), globalno obrazovanje ekletičan je pojam koji obuhvaća ranije navedene srodne oblike obrazovnih programa; razvojno obrazovanje, obrazovanje za ljudska prava, obrazovanje za održivost, obrazovanje za mir i prevenciju sukoba i interkulturalno obrazovanje. Počivajući na principu transformativnog učenja, globalno se obrazovanje strukturalno sastoji od tri faze: analiza trenutne situacije u svijetu, vizija toga kako bi mogla izgledati alternativa dominantnom modelu i proces promjene odgovornog svjetskog građanina. (North-South Centre, 2008). Ovakvom orijentacijom, globalno obrazovanje ima za cilj razvoj građanstva kroz

participativnu metodiku sa svrhom preuzimanja odgovornosti, ne samo za lokalnu ili nacionalnu zajednicu, već i za probleme na globalno razini. Temeljna je ideja pri razvijanju ovog koncepta bila razviti holističko obrazovanje koje će se baviti sve većom povezanošću lokalnog i globalnog, te razvijati obrazovne zajednice u kojima se stručnjaci potiču na suradnju i razvijanje vještina potrebnih za globalno participativno građanstvo.

Interkulturalnost je dinamički koncept i odnosi se na razvijanje odnosa među kulturnim grupama. Definira se kao „postojanje nepristrane interakcije različitih kultura i mogućnost stvaranja zajedničkog kulturnog izraza kroz dijalog i međusobno poštovanje“ (UNESCO, 2005.). Interkulturalnost podrazumijeva multikulturalizam te interkulturalni dijalog i razmjenu na lokalnoj, regionalnoj, državnoj i međunarodnoj razini. Vijeće Europe stoga potiče odgovore na ove situacije razvijajući interkulturalnu kompetenciju učenika kroz formalno obrazovanje te naglašava važnost pružanja obrazovnih strategija koje podižu svijest o interkulturalnim društvima i njeguju interkulturalni dijalog i komunikaciju, s fokusom na zajedničke vrijednosti kao i potencijalne razlike. Stručnjaci Vijeća Europe također ističu da će u Europi postojanje obrazovnog sustava koji može razviti interkulturalnu svijest i vještine biti „osnovni ispitni poligon za Europu koja je sve više multikulturalna“ (Catarci, 2015.).

Za učvršćivanje demokracije obrazovni sustavi moraju uzeti u obzir multikulturalni karakter društva i ciljati na to da aktivno doprinose mirnom supostojanju i pozitivnoj interakciji različitih kulturnih grupa. Tradicionalno postoje dva pristupa: Multikulturalno obrazovanje i interkulturalno obrazovanje. Multikulturalno obrazovanje koristi učenje o drugim kulturama u svrhu prihvaćanja ili tolerancije tih kultura. Interkulturalno obrazovanje cilja na više od pasivnog suživota, želi postići razvojni i održivi način zajedničkog života u multikulturalnim društvima stvaranjem razumijevanja, poštovanja i dijaloga među različitim kulturnim grupama (preuzeto iz kurikuluma GEAR).

Građanski odgoj i obrazovanje u školama u Republici Hrvatskoj

Brojna sociološka, politološka i pedagoška istraživanja provedena u Hrvatskoj u proteklom desetljeću demonstriraju nam da mladi u Hrvatskoj, ali i građani starije dobi, nemaju dostatno razvijenu građansku kompetenciju. Nedostaju im osnovna znanja (o političkom sustavu, demokraciji i slično), a u obrazovnom sustavu je nedovoljno prilika za razvoj konkretnih vještina. Uz rezultate istraživanja i svakodnevno iskustvo upućuje na prisutnost nedemokratskih stavova i vrijednosti, primarno u oblicima neuvažavanja različitosti, relativiziranja veličanja fašizma, spremnosti na diskriminaciju, isključivanje, cenzuriranje i korištenje nasilja. Svi ti pokazatelji potvrđuju gotovo alarmantnu potrebu za sustavnim i kvalitetnim uvođenjem građanskog odgoja i obrazovanja u formalni hrvatski odgojno-obrazovni sustav koji do sada nije značajno koristio mogućnosti za doprinos razvoju građanske kompetencije mladih, iako obuhvaća gotovo sve mlade određene životne dobi.

Važnost osiguranja razvoja građanske kompetencije mladih prepoznata je u Hrvatskoj 1999. godine kada je usvojen Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo za predškolsku, osnovnoškolsku i srednjoškolsku dob koji je prvi puta na nacionalnoj razini pokušao urediti područje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo te omogućiti provođenje tih sadržaja. Dokument predviđa nekoliko modela provođenja: interdisciplinarno kao neobavezno međupredmetno područje, kroz sve predmete koji sadrže programske teme koje su bliske temama ljudskih prava, kroz izborni predmet, kroz izvannastavne aktivnosti u vidu projekata, kroz izvanškolske aktivnosti, te sustavno kroz cjelokupni školski plan i program. Određeno je da se program sastoji od sljedećih područja: (1) Odgoj za ljudska prava, (2) Odgoj za demokratsko građanstvo, (3) Identitetni i interkulturalni odgoj i obrazovanje, (4) Odgoj za mir i nenasilno rješavanje sukoba, (5) Odgoj za održivi razvoj, (6) Odgoj za sprječavanje predrasuda i diskriminacije, (7) Istraživanje humanitarnog prava i slično. Iako je program sveobuhvatno zamišljen, provedba nije bila obvezna i nije stvoreno dovoljno pretpostavki za njegovu kvalitetnu provedbu. Kao neobveznu međupredmetnu temu program su uglavnom provodili učitelji i nastavnici koji su za to imali afinitet, kroz projekte i izvannastavne aktivnosti koje nisu uključivale sve učenike. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa te Agencija za odgoj i obrazovanje organizirale su stručna usavršavanja zainteresiranih učitelja i nastavnika te smotre projekata, ali bez sustavnog praćenja, podrške i evaluacije provedbe. Do danas nije javno dostupna evaluacija kojom bi bili osigurani podaci o tome na koji se način taj program provodio u osnovnim i srednjim školama te jesu li i u kojoj mjeri zastupljeni svi predviđeni sadržaji i elementi programa.

Promjene u pristupu građanskom odgoju i obrazovanju događaju se 2010. godine kada se odlukom Vlade RH osniva novi Nacionalni odbor za obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo kao savjetodavno tijelo koje promiče odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo na svim razinama odgojno-obrazovnog sustava te u svim oblicima, od formalnog do neformalnog obrazovanja. Zadaća Nacionalnog odbora bila je davanje smjernica za izradu novog programa građanskog odgoja i obrazovanja. Donošenjem Nacionalnog okvirnog kurikulumu 2010. godine i definiranjem građanskog odgoja i obrazovanja kao zasebnog obrazovnog područja, u Hrvatskoj su se stvorili ozbiljniji preduvjeti za razvoj predmetnog kurikulumu. Agencija za odgoj i obrazovanje u suradnji s grupom stručnjaka 2012. godine predlaže *Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja* kojeg Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta prihvaća za eksperimentalnu provedbu. Kurikulumom su predviđeni ishodi za razvoj stavova/ vrijednosti, vještina i znanja koje za cilj imaju razvijanje građanske kompetencije učenika kao aktivnih i odgovornih građana koji znaju svoja prava i odgovornosti te se ponašaju u skladu s njima. U skladu s tim, GOO je usmjeren na stjecanje znanja, vještina i stavova iz 6 područja: ljudsko-pravnog, političkog, društvenog, (inter)kulturalnog, ekološkog i ekonomskog. U školskoj godini 2012./13. kurikulum je eksperimentalno uveden u 12 škola, kao međupredmetno područje, ali za pojedine dobne skupine i kao zaseban predmet ili izvannastavna aktivnost. Praćenje i vrednovanje provedbe povjereno je Nacionalnom centru za vanjsko vrednovanje

obrazovanja i Istraživačko-obrazovnom centru za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji su ga provodili u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje, Mrežom mladih Hrvatske, Centrom za mirovne studije i GONG-om. Nakon eksperimentalne provedbe, kurikulum je revidiran sukladno nalazima istraživanja te je stavljen na javnu raspravu. Međutim, nakon provedbe javne rasprave Ministarstvo ne objavljuje komentare, nego na javnu raspravu stavlja novi Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole koji je ubrzo nakon toga i usvojen u jesen 2014. godine. Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja prati primjenu ovog programa, ali rezultati o praćenju i evaluaciji još uvijek nisu u javno dostupni.

U prijedlogu Cjelovite kurikularne reforme 2016. godine građanski odgoj i obrazovanje je bio obuhvaćen kurikulumom međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje i sadržavao je tri ključne domene: ljudska prava, demokraciju i civilno društvo. No prijedlog cjelokupne reforme je odbijen te je danas na snazi program građanskog odgoja i obrazovanja iz 2014. godine.

Isključivo fokusiranje na međupredmetni model provođenja građanskog odgoja i obrazovanja, što je dominantan pristup u Hrvatskoj, nosi sa sobom puno izazova. Na to ukazuje i činjenica da mnogi predmeti za koje je predviđeno da se kroz njih provodi građanski odgoj i obrazovanje nemaju očekivana odgojno-obrazovna postignuća istovjetna onima u građanskom odgoju i obrazovanju. Tako je, primjerice, u trenutno važećem međupredmetnom programu predviđeno da lekcija u likovnoj kulturi "boja i površina" doprinosi građanskom obrazovanju, a u njoj nisu predviđena nikakva odgojno-obrazovna očekivanja vezana uz građansko obrazovanje. Vjeronaučna lekcija "Tajna smrti i kršćanska vjera u vječni život" u kojoj je očekivanje da učenici nauče "prepoznati i obrazložiti kako čovjekova patnja ima smisla" trebala bi pridonositi građanskom odgoju i obrazovanju, ali odgojno-obrazovno očekivanje o smislenosti patnje nije uopće predviđeno kao cilj građanskog odgoja i obrazovanja. Dodatno, komparativna analiza integracije sadržaja za demokratskog građanstvo u obvezno školstvo pokazuje je da je situacija u Hrvatskoj specifična. Za razliku od drugih država gdje su predmeti vezani uz građanski odgoj i obrazovanje smješteni u više razrede, u Hrvatskoj su određeni elementi te vrste obrazovanja – u okviru predmeta Priroda i društvo – smješteni u prve godine obveznog školovanja. Također, strukturiranje tog predmeta kao spoja obrazovanja o prirodnim i obrazovanja o društvenim fenomenima prilično je nesvakidašnje i neuobičajeno u europskom kontekstu.

Budućnost građanskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj?

Nezadovoljne aktualnim stanjem građanskog odgoja i obrazovanja u školskom sustavu u RH, grupa organizacija civilnog društva koje se zalažu za kvalitetno i sustavno uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja u škole i na fakultete okupila se u platformu, to jest *GOOD Inicijativu za sustavno i kvalitetno uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo*. Iz dosadašnjih iskustava i komparativnih podataka o provedbi građanskog odgoja i obrazovanja GOOD Inicijativa zaključuje da je u Hrvatskoj provedbu potrebno unaprijediti uvođenjem obaveznog predmeta u više godine obaveznog obrazovanja i u srednju školu, čime će se nadopuniti međupredmetna provedba koja se treba provoditi kroz cijelo obrazovanje. Unapređenje međupredmetne provedbe treba se temeljiti na analizi sadržaja koji već postoje u nastavnim programima i koje je neophodno povezivati, ali i kroz obogaćivanje kurikuluma ili nastavnih programa onim sadržajima koji nedostaju. Nadalje, važno je pripremiti i podržati učitelje, odrediti jasne odgovornosti i osigurati im smjernice za međupredmetno povezivanje sadržaja. Istovremeno, za ostvarivanje odgojno-obrazovnih očekivanja o razvijenim kompetencijama za demokratsko građanstvo neophodna je demokratizacija škola kroz jačanje uloge Vijeća učenika i Vijeća roditelja.

Radi razvijanja građanske kompetencije mladih, važno je posvetiti više pažnje do sada zanemarenim područjima kao što su ljudska prava, ravnopravnost i borba protiv diskriminacije, interkulturalnost, politika i politički sustavi, demokracija, građanstvo, javne politike, vladavina prava, odgovornost i transparentnost rada javne uprave te borba protiv korupcije, politička kultura i politička socijalizacija, populizam, globalizacija itd. Želimo li emancipirati građane i potaknuti njihovu aktivnost, mladi trebaju razumjeti pojam i ulogu građana u demokratskom društvu, važno im je omogućiti priliku za volontiranje i društveno korisno djelovanje te ih upoznati s različitim oblicima građanske participacije, uključujući i angažman u organizacijama civilnog društva. Važan segment je interkulturalni i globalni odgoj i obrazovanje, od upoznavanja s ulogom i funkcioniranjem lokalne i regionalne samouprave i javne uprave pa sve do razumijevanja europskog i međunarodnog konteksta. Također je mlade važno educirati o medijima, njihovoj ulozi, ali i o kritičkom promišljanju medijskih sadržaja.

Obrazovanje i/ili indoktrinacija?

Poučavanje građanskog odgoja i obrazovanja vrlo je „zahvalno“ područje za kritičku analizu i objašnjavanje odnosa između obrazovanja i indoktrinacije. Posebno se to odnosi na političku dimenziju građanskog odgoja i obrazovanja. Fenomen političkoga i poučavanja mladih ljudi o politici, za razliku od poučavanja o prirodnim i tehničkim fenomenima, nužno je povezano s pitanjem vrijednosti, što je ključno pitanje za razlikovanje obrazovanja i indoktrinacije. Sva politički organizirana društva su se suočavala i još se suočavaju s pitanjem pripreme ljudi za sudjelovanje u sferi politike. Pregled povijesti političke misli svjedoči da je postojao čitav niz autora koji su tematizirali ulogu obrazovanja u pripremi građana za sudjelovanje u javnom životu. Tako npr. Aristotel u svom radu *Politika* čitavo jedno poglavlje, posljednju knjigu,

posvećuje pitanju obrazovanja i mogućnostima da obrazovanje bude sredstvo očuvanja stabilnosti državnog uređenja. Rasprave o obrazovanju za političke aktivnosti dobivaju na značenju s procesom širenja prava glasa, a naročito s uvođenjem instituta općeg prava glasa. U situaciji u kojoj svi građani dobivaju mogućnost da, barem posredno, sudjeluju u upravljanju političkom zajednicom čiji su članovi, vrlo važno postaje pitanje u kojoj su mjeri građani sposobni za tu političku ulogu. Građanski odgoj i obrazovanje, odnosno političko obrazovanje počinje se u raspravama sve intenzivnije navoditi kao jedan od mogućih odgovora na to pitanje.

Političko obrazovanje razumijeva se u većini demokratskih država kao segment obrazovnog sustava kojemu je primarna zadaća da pojedincima omogući stjecanje znanja, intelektualnih i participacijskih sposobnosti, i stavova koji su preduvjet za uključivanje u političke procese u zajednicama u kojima žive. Takvo određenje na tragu je razumijevanja političkoga obrazovanja ugledne američke politologinje Amy Gutmann koja ne samo da smatra nužnim postojanje političkoga obrazovanja kao sastavnog dijela obrazovnih programa, već upravo političko obrazovanje ističe kao najvažniji cilj javnog obrazovanja navodeći kako političko obrazovanje – kultiviranje vrlina, znanja i sposobnosti nužnih za političku participaciju – ima moralni primat nad drugim svrhama javnoga obrazovanja u demokratskom društvu, jer upravo će ta znanja, te sposobnosti i te vrline omogućiti učenicima da kada odrastu mogu promišljeno participirati u procesu oblikovanja društva u kojemu žive.

Prihvati li se takvo određenje političkoga obrazovanja slijedeće pitanje je: na koji način se politička indoktrinacija razlikuje od političkoga obrazovanja? Klasično određenje političke indoktrinacije u okviru društvenih znanosti dao je Clive Harber koji političku indoktrinaciju određuje kao promoviranje jedne određene doktrine, ideologije, nazora ili pogleda na svijet kao apsolutne istine pri čemu se ne respektira nikakva kritička diskusija o validnosti dokaza. Taj proces vrlo često uključuje ignoriranje činjenica, prezentiranje činjenica na pristran i iskrivljen način, te falsificiranje činjenica, a sve u svrhu postizanja željenog cilja. Harber smatra da upravo mogućnost kritičke diskusije utemeljene na argumentima i dokazima jest ključna razlika između političkoga obrazovanja i političke indoktrinacije, a političko obrazovanje ukoliko se želi razlikovati od političke indoktrinacije mora poticati kritičko razmišljanje učenika o sadržajima koje uče. Iz tog Harberovog shvaćanja može se izvesti teza da političko obrazovanje i politička indoktrinacija imaju nekoliko zajedničkih elemenata. U oba procesa nastoje se prenijeti određena znanja, nastoje se razviti određeni stavovi, te se želi potaknuti određeno političko sudjelovanje. Pri tome se, naravno, može govoriti o različitim tipovima znanja, o različitim vrstama stavova i o različitim oblicima političkoga sudjelovanja, no činjenica je da su u elementima znanja, stavova i participacijskih sposobnosti političko obrazovanje i politička indoktrinacija vrlo slični. Ključna razlika jest u elementu intelektualnih sposobnosti, to jest u razvoju sposobnosti kritičkoga razmišljanja o fenomenu političkoga. U procesima političke indoktrinacije učenici nemaju priliku opisivati, objašnjavati i vrednovati političke događaje, jer su ti događaji već opisani, objašnjeni i vrednovani od strane vođa i njihovih suradnika, pri čemu naravno ne postoji mogućnost da su napravili pogrešku jer su oni spoznali apsolutnu istinu. Stoga učenici ne trebaju i ne smiju dovoditi u pitanje te interpretacije, već usvojiti ponuđena znanja, razviti stavove koji su poželjni i djelovati u smjeru koji se od njih očekuje.

Ako se odbaci mogućnost postojanja političkoga obrazovanja u nedemokratskim sustavima, ostaje pitanje postojanja političke indoktrinacije u demokratskim političkim sustavima, i ono je bitno složenije. To je pitanje posebice važno za formalni obrazovni sustav, odnosno sustav

javnoga obrazovanja koji je pod nadzorom i kontrolom državne vlasti. Pitanje je dakle slijedeće – da li se i u demokratskim državama u okviru sustava javnoga obrazovanja pod krinkom političkoga obrazovanja zapravo događa politička indoktrinacija? Kod odgovora na to pitanje može se krenuti od sadržaja pojedinih programa političkoga obrazovanja i onda na temelju analize sadržaja vrednovati te programe. Ako programi uz prenošenje određenih znanja i stavova nastoje kod učenika potaknuti razvoj sposobnosti kritičkoga promišljanja različitih vrijednosti, onda se zaista može govoriti o političkom obrazovanju, a ako se putem programa nameće samo jedan tip vrijednosti i ne omogućava se učenicima kritičko propitivanje tih vrijednosti onda se radi o političkoj indoktrinaciji pod krinkom političkoga obrazovanja.

Međutim, što ako pojedini građani smatraju da upravo ovo izlaganje različitim vrijednostima i pokušaj osposobljavanja djece da kritički razmišljaju jest politička indoktrinacija. Uobičajen stav je da država izbjegava indoktrinaciju time što omogućava učenicima da na temelju slobodnog i kritičkog promišljanja odaberu svoje vrijednosti, no što ako određeni građani upravo takve obrazovne programe shvaćaju kao indoktrinaciju? Pitanje je slijedeće: da li nastavni program koji teži kultiviranju razvoja racionalnoga, kritičkoga mišljenja i objektivnoga prosuđivanja također predstavljaju oblik indoktrinacije? To se pitanje, osim u teorijskim raspravama, javlja i na empirijskoj razini, to jest u konkretnoj obrazovnoj praksi. Dva najpoznatija slučaja u kojima je grupa građana jasno izrazila stav da država koristi formalni obrazovni sustav kako bi učenicima nametnula vrijednost kritičkog razmišljanja dogodila su se u Sjedinjenim Američkim Državama. Tamo su tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća dvije vjerske skupine – amiši i radikalni protestanti – u dva odvojena slučaja podigle sudske tužbe protiv obrazovnih vlasti kako bi od suda ishodili dozvolu da njihova djeca ne moraju pohađati obrazovne programe za koje su smatrali da ugrožavaju opstanak i opstojnost njihove kulture. Pri tome su amiši, u slučaju *Wisconsin vs. Yoder* od suda zahtijevali dopuštenje da svoju djecu 'povuku' iz sustava javnoga školovanja u cjelini, a radikalni protestanti su u slučaju *Mozert v. Hawkins Board of Education* tražili odobrenje da njihova djeca ne pohađaju predmete iz društveno-humanističkog područja. Osnovna zamjerka prema obrazovnom sustavu u oba slučaja bila je da škole djecu izlažu različitim vrijednostima i uvjerenjima, potiču ih na kritičko razmišljanje, i na taj način potiču djecu da odbace način života svojih roditelja. U temelju tih sudskih sporova bilo je pitanje - ima li država pravo da, putem sustava javnog obrazovanja, djecu izlaže vrijednosnom sustavu koji je u suprotnosti s vrijednosnim sustavom njihovih roditelja, pa makar to bio i vrijednosni sustav koji je uvjet opstanka liberalno-demokratskih društava? Te tužbe su dovele u pitanje klasično razlikovanje između namjere i procesa indoktrinacije na jednoj strani, i namjere i procesa obrazovanja, na drugoj strani, jer su jasno ukazale da i sposobnost kritičkog razmišljanja i tolerancija jesu vrijednosti koje pojedine grupe mogu smatrati upitnima i čije promoviranje mogu označiti kao indoktrinaciju.

Očito je da se ovdje radi o paradoksu, i to paradoksu koji se u literaturi često označava i kao paradoks obrazovanja u liberalno-demokratskim društvima, a koji sastoji se od činjenice da liberalno-demokratska društva koja nastoje poštovati slobodu različitih uvjerenja, moraju, ukoliko žele opstati, putem svog obrazovnog sustava promovirati društvene vrijednosti koje su neophodne za zajednički život ljudi i održavanje demokratskog društvenog uređenja među kojima su i kritičko razmišljanje, tolerancija, privrženost demokratskim načelima, itd. Temeljne zajedničke vrijednosti uključene su i u ustave suvremenih demokratskih država, pa i u Ustavu RH čl. 3 navodi temeljne vrednote. Iz toga proizlazi da je liberalno-demokratskim društvima inherentan jedan poseban tip indoktrinacije, koji se može označiti pojmom

demokratska indoktrinacija, jer se za razliku od klasičnog tipa indoktrinacije ne radi o nasilnom nametanju jedne apsolutne vrijednosti i istine, već o promoviranju demokratske političke kulture utemeljene u pluralističkom pogledu na život. Pitanje koje se nameće – može li se ova demokratska indoktrinacija izbjeći, a da se pri tome očuva demokracija kao oblik organiziranja političkoga života u zajednici?

Do prije nekoliko godina činilo se da navedeno razlikovanje obrazovanja i indoktrinacije nema praktičnog značenja za Hrvatsku. Međutim, prijedlog uvođenja novog nastavnog plana i programa zdravstvenog odgoja u osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj iz 2013. godine izazvao je, u vrijeme objavljivanja, vrlo intenzivnu te povremeno i ostrašćenu javnu, političku i stručnu, raspravu između zagovornika i protivnika prijedloga. O kurikulumu zdravstvenog odgoja oglasio se u jednom trenutku i Ustavni sud Republike Hrvatske. Pritom se intervencija Ustavnog suda odnosila na proceduru uvođenja zdravstvenog odgoja u škole, ali ne i na sam sadržaj tog odgoja. Činilo se da će takvo pragmatično postupanje Ustavnog suda dati rezultata i primiriti strasti te spriječiti daljnje prijepore oko obrazovnih sadržaja u Hrvatskoj. Međutim, vrlo brzo se sličan tip rasprava pojavio i oko drugih obrazovnih tema, poput pitanja uvođenja građanskog odgoja ili prijepora oko cjelovite kurikularne reforme. Sve je više rasprave o sadržaju redovnih i obveznih predmeta kao što su povijest, biologija ili hrvatski jezik. Očito je da takvu vrstu rasprava zapravo nije moguće izbjeći jer te rasprave i sukobi proizlaze iz prethodno opisanog paradoksa obrazovanja u liberalno demokratskim društvima.

Izvori i preporučena literatura:

Berto Šalaj (2006): Političko obrazovanje i politička indoktrinacija, *Političko obrazovanje*, 2(1-2): 43-52.

Berto Šalaj (2015): Novi program građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama: početak ozbiljnog rada na razvoju demokratske političke kulture ili smokvin list ministarstva? // Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj / Ilišin, Vlasta ; Gvozdanović, Anja ; Potočnik, Dunja (ur.). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2015. str. 241-268. Dostupno na: <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2015/12/DEMOKRATSKI-POTENCIJALI-MLADIH-U-HRVATSKOJ.pdf>

Forum za slobodu odgoja (2015): Knjiga dobrih ideja – školski projekti za razvoj kulture mira, suradnje i zajedništva.

Grad Rijeka (2016): Smjernice za provođenje priručnika "Učenik građanin". Dostupno na: <https://www.rijeka.hr/wp-content/uploads/2016/06/Priru%C4%8Dnik-%E2%80%9EU%C4%8Denik-gra%C4%91anin%E2%80%9C.pdf>

Hrvatski centar za dramski odgoj (2017): Odgoj za građanstvo, odgoj za život- priručnik aktivnih metoda za građanski odgoj i obrazovanje s primjerima dobre prakse. Zagreb, Školska knjiga.

Heinrich Böll Stiftung (2003): Dileme obrazovanja za demokraciju: Što će škola demokraciji? Što će demokracija školi?

Kovačić, Marko and Horvat, Martina, eds. (2016) Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije mladih. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb. Dostupno na: <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/507/1/Od%20podanika%20do%20gra%C4%91ana.pdf>

Kurikulum GEAR: Gradnja inkluzivnih intekulturnih okruženja kroz globalno građansko obrazovanje. Gong i partneri, 2018. Dostupno na web stranici: https://gear.gong.hr/?page_id=3181. Pristupljeno: 18.12.2018.

Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (2004): Građani kao partneri: informiranje, konzultiranje i participiranje javnosti u kreiranju provedbene politike.

Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva (2004): Primjeri dobre prakse u suradnji gradova i udruga u Republici Hrvatskoj.

Vijeće Europe (2015): Kompas – priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima/ Compass: Manual for human rights education with young people. Dostupno na mrežnoj stranici: <http://www.coe.int/en/web/compass>

Vijeće Europe (2009): Kompasito – priručnik za odgoj i obrazovanje djece za ljudska prava. Dostupno na: <http://europski-dom-sb.hr/wp-content/uploads/kompasito-tisak.pdf>

Volonterski centar Zagreb (2014): Generacija V – priručnik o volontiranju za srednjoškolce. Dostupno na: https://www.vcz.hr/userfiles/Prirucnik_Generacija%20za%20V_ucenici_web.pdf

Izdavač: GONG, 2018.

Sufinancira Europska unija u okviru programa Europa za građane

Izrađeno uz finansijsku podršku Europske unije kroz program Europa za građane te Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva kroz Centre znanja za društveni razvoj.